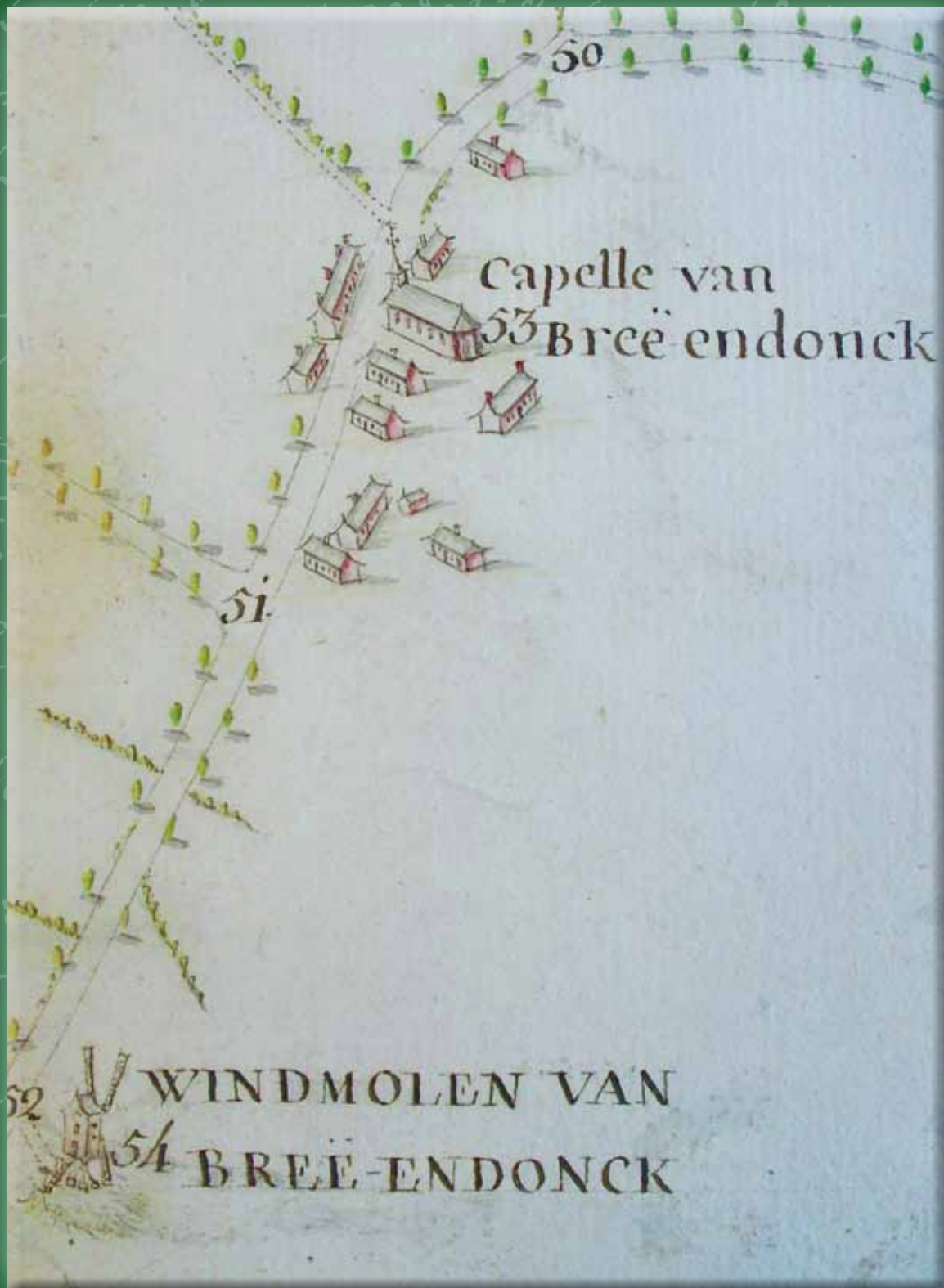

Mededelingen

van de Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant vzw

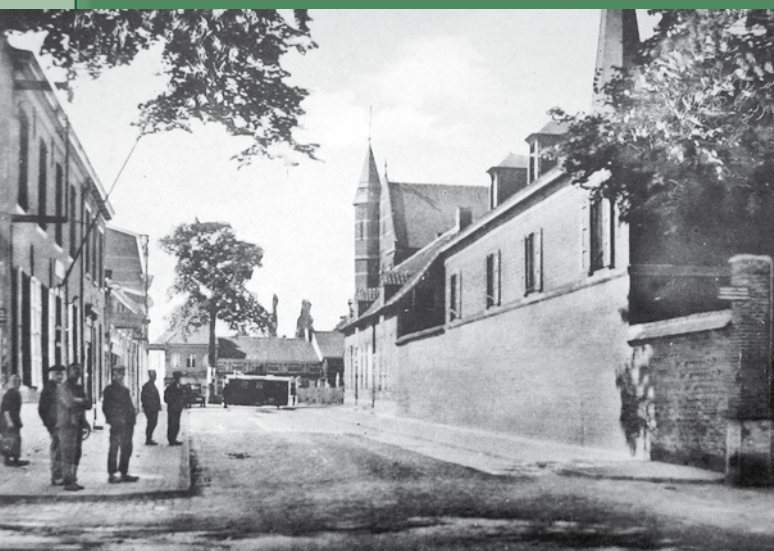

nummer 22
maart 2011
5 Euro

Archief heemkring verhuist naar Erfgoedhuis

Leeszaal en raadpleging archief : elke vrijdag van 17 tot 21 uur !

De Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant vzw kreeg de goedkeuring om de bovenverdieping van Erfgoedhuis De Casteleyn in gebruik te nemen als archiefruimte. Zo verhuisde het hele archief van de vereniging van de Sint-Bernardusabdij in Bornem naar De Casteleyn in Hingene. Hierdoor zal de Heemkundige kring zijn archief beter kunnen bewaren en bovendien zal dit opengesteld worden voor het publiek. Vanaf 13 mei kunnen bezoekers iedere vrijdag van 17 tot 21 uur niet alleen boeken en diverse documenten raadplegen maar ook zeer interessante digitale archieven inkijken. Voor info zie: www.erfgoedhuisdecasteleyn.be of www.verenigingvoorheemkundeinkleinbrabant.be

Oorspronkelijk uitzicht van 'De Casteleyn' aan de straatzijde

Meer info op:
www.erfgoedhuisdecasteleyn.be

"De Casteleyn", aan de Wolfgang d'Urselstraat 5 te Hingene, werd in 1804 gebouwd in opdracht van Charles-Joseph 4de hertog d'Ursel (Brussel 1777–Hingene 1860) en zijn moeder prinses Flore d'Arenberg. Deze hertog was een tijdlang burgemeester van Brussel, minister in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden en senator in het latere België. Charles-Joseph d'Ursel was getrouwd met Josephine Ferrero-Fieschi, prinses van Masserano. Van hun zonen stammen alle huidige d'Ursels af.

Oorspronkelijk was in het gebouw de paardenstal van het nabijgelegen kasteel d'Ursel. De ingang bevond zich dan ook in de rechterzijgevel. Vanaf begin 20ste eeuw deed het achtereenvolgens dienst als wasserij, strijkerij en portierswoning, deel uitmakend van het kasteel. Naderhand was er nog het politiebureau gevestigd. In 1972 werd het gebouw eigendom van de gemeente Hingene. Een jaar later werd vzw De Casteleyn, Kring voor kunst en heemkunde van Hingene, gesticht. Deze vereniging renoveerde vanaf 1974 het interieur met erg veel aandacht voor de bovenruimte om deze te gebruiken als artistiek centrum en doopten het gebouw tot "De Casteleyn". Onder het goed bewaarde dakgebinte hielden vele gerenommeerde kunstenaars druk bezochte exposities en ook heel wat concerten vonden er plaats.

In 2010 besliste het gemeentebestuur van Bornem om een nieuwe functie te geven aan het gebouw. Een grondige renovatie werd ondernomen, waarbij onder andere de deur en het raam op het gelijkvloers aan de straatzijde werden weggewerkt zodat de voorgevel zijn oorspronkelijk uitzicht terugkreeg. De ingang is nu aan de parkzijde. Eind 2010 werd beslist dat «De Casteleyn» een onderkomen zou bieden aan de Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant vzw. Bij deze gelegenheid werd ook geopteerd voor de oprichting van het «Erfgoedhuis De Casteleyn».

Verantwoordelijke uitgever: Luc Rochtus, Van Breestraat 33, 2018 Antwerpen

Zetel van de Vereniging: Erfgoedhuis De Casteleyn, W. d'Urselstraat 5, 2880 Hingene-Bornem

Secretaris: W. Verstraeten, Dascottelei 14 bus 6, 2100 Antwerpen, e-mail: heemkunde_klein_brabant@skynet.be, Rek. nr.: 068-2009142-08

Cover: Detail uit kaart van Breendonk door Carolus Josephus Everaert (1787) ARA Brussel

Realisatie en druk: N.V. Drukkerij Baeté, Puurs

De auteurs zijn verantwoordelijk voor de vorm en de inhoud van de door hun ondertekende bijdragen.
Artikels mogen overgenomen worden mits bronvermelding en toestemming van auteur of uitgever

Voorwoord van de voorzitter

L.S.,

Het jaar 2011 zal als een bijzonder jaar in de annalen van onze Vereniging geboekstaafd blijven.

Inderdaad, na ongeveer een halve eeuw (!) gastvrijheid te hebben genoten - waarvoor hartelijk dank aan de Abdijsamenleving - in de Abdij van Bornem, waar we zonder beperking mochten vergaderen, tentoonstellingen inrichten, ons archief en onze bibliotheek opslaan, hebben we nu onze intrek genomen in het Erfgoedhuis De Casteleyn aan de Wolfgang d'Urselstraat 5 te Hingene. Dankzij dagenlange inzet van al onze bestuursleden werden onze in al die jaren opgebouwde, uitgebreide bibliotheek en archief overgebracht naar onze nieuwe maatschappelijke zetel.

Voor de terbeschikkingstelling van deze nieuwe lokalen zijn wij het Gemeentebestuur van Bornem, het Autonoom Gemeentebedrijf Bornem (AGB) en in het bijzonder voormalig burgemeester Jozef Van Eetvelt en schepenen Bernadette Boeykens zeer dankbaar.

Onze nieuwe werkruimte laat ons toe een betere dienstverlening aan de heemkundigen uit Klein-Brabant en elders te verlenen.

Maar hierover leest u meer verder in dit blad.

Overbodig u te overtuigen dat u ook nu weer veel genoeg zal beleven aan deze boeiende Nieuwsbrief-nieuwe-stijl.

Tenslotte wil ik ook nog uw aandacht vragen voor de schitterende tentoonstelling die onze Vereniging samen met het Davidsfonds Sint-Amans/Mariekerke inricht (tot 13 juni 2011) in het Veerhuis te St-Amans met als thema "De Schelgedorpen Sint-Amans en Mariekerke in de schilderkunst en literatuur", daarbij heraanknopen bij de traditie van grote tentoonstellingen die onze Vereniging in de zestiger jaren van vorige eeuw in de Abdij van Bornem organiseerde.

Nog veel leesgenot!

Luc Rochtus, Voorzitter

DE SCHELDEDORPEN SINT-AMANDS EN MARIEKERKE IN DE SCHILDERKUNST EN LITERATUUR

23 APRIL 2011 - 13 JUNI 2011

HET VEERHUIS - KAAI 22 - 2890 SINT-AMANDS

EEN ORGANISATIE VAN
HET DAVIDSFONDS SINT-AMANDS - MARIEKERKE
EN DE VERENIGING VOOR HEEMKUNDE IN KLEIN-BRABANT

OPENINGSUREN :
ZATERDAG EN FEESTDAGEN: 13.30 U TOT 17.00 U
ZONDAG: 10.00 U TOT 17.00 U

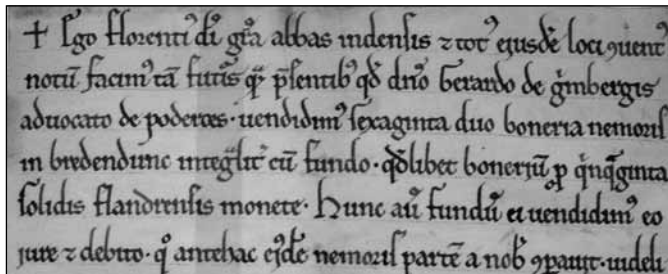
Achthonderd jaar Breendonk

Bredendunc voor het eerst vermeld in 1211

Paul De Borger

In 1981 vierden de Breendonkenaars met veel feestgedruis '750 jaar Breendonk en 250 jaar parochie'. Afgezien van de overweging dat elke aanleiding om te feesten een goede is, waren er toen bij nader inzien geen gegronde historische redenen voor dat jubelfeest, want de naam Breendonk duikt voor het eerst op in 1211 en Breendonk werd pas in 1803 een zelfstandige parochie. Eigenlijk had men in 1981 dus '770 jaar Breendonk en 178 jaar parochie' moeten gedenken. Maar in 2011 valt er dus wel degelijk iets te vieren: 800 jaar Breendonk meer bepaald, of liever: de 800ste verjaardag van de eerste vermelding van de naam Bredendunc.

"Vendidimus sexaginta duo boneria nemoris in Bredendunc integraliter cum fundo", zo staat het in een oorkonde¹ van 3 september 1211, waarmee Florentius, abt van de Rijksabdij van Kornelimünster in Inde bij Aken, grond verkoopt aan Geraard Van Grimbergen: "Wij hebben 62 bunder van het bos van Bredendunc verkocht, geheel en al, inclusief de grond." Het is de eerste keer dat de naam Bredendunc in een tekst voorkomt en daarmee begint dus de (geschreven) geschiedenis van Breendonk. De volledige aanhef van de oorkonde gaat als volgt:

Aanhef oorkonde dd 03/09/1211 met de eerste vermelding 'Bredendunc'

In transcriptie geeft dat: "Ego Florentius, Dei gratia abbas Indensis, et totus ejusdem loci conventus / notum facimus tam futuris quam presentibus, quod domino Gerardo de Grimbergis / advocato de Poderces, vendidimus sexaginta duo boneria nemoris / in Bredendunc integraliter cum fundo, quodlibet bonerium pro quinquaginta / solidis Flandrensis monete. Hunc autem fundum ei vendidimus eo / jure et debito quo antehac ejusdem nemoris partem a nobis comparavit".

En in het Nederlands: "Ik, Florentius, bij de gratie Gods abt van Inde, en heel de (klooster)gemeenschap van die plaats, verklaren voor de toekomstige en de huidige (lezers) dat wij aan de Heer Geraard van Grimbergen, voogd van Poderce (Puurs), 62 bunder van het bos van Breendonk hebben verkocht, geheel en al, inclusief de grond, voor de prijs van 50 Vlaamse solidi per bunder. Wij hebben hem die grond verkocht overeenkomstig de rechten en plichten waaronder hij eerder al een stuk van hetzelfde bos van ons heeft gekocht."

Bredendunc in Poderce

Bredendunc was in 1211 een onderdeel van 'Poderce' of Puderce (Puurs), het uitgestrekte domein tussen Rupel en Vliet dat de abdij van Kornelimünster al van in de Karolingische tijd, in de 9de eeuw, in haar bezit had. Door de grote afstand was het afgelegen landgoed moeilijk te beheren voor Kornelimünster. Als gevolg daarvan had de abdij zich in de loop der eeuwen de bemoeienissen van wereldlijke voogden ('advocati') moeten laten welgevalen, meer bepaald de machtige heren van Grimbergen, uit het geslacht van de Berthouts. Zij hadden in ruil voor 'bescherming en veiligheid' door handige manoeuvres of gewoon door aankoop beslag gelegd op aanzienlijke delen van het domein.

Abdij van Kornelimünster bij Aken

Ruisbroek en Willebroek bijvoorbeeld behoorden vroeger wellicht ook tot het bezit van Kornelimünster, maar zijn op een bepaald moment definitief uit het domein gelicht en in wereldlijke handen terechtgekomen². Ook de verkoop van grond in Bredendunc aan Geraard van Grimbergen past in die evolutie. Bredendunc was een dicht bebost gebied in het zuidoosten van Puderce, letterlijk 'een brede landverhoging' aan de rand van de vele moerassige 'broeken' in de buurt, zoals Willebroek, Ruisbroek, Gansbroek, Grootbroek en Gorrebroek.

Het vermelde Bredendunc mag niet vereenzelvigd worden met het Breendonk dat wij nu kennen als deelgemeente van Puurs of met de vroegere zelfstandige gemeente. Het ging maar om een fractie daarvan, meer bepaald het grondgebied dat we nu de Breendonkstraat noemen (oostelijk van de A12) en dat - ironisch genoeg - niet langer tot Breendonk of Puurs behoort, maar in Willebroek ligt. Daar bevond zich het oorspronkelijke Breendonk. Tot aan de bouw van de kerk (op de naburige Moorheyde) in 1779 werd enkel en alleen dat gebied Breendonk genoemd. Maar

Breendonk was wel de grootste en belangrijkste van de dertien wijken, straten en gehuchten die toen verenigd werden rond die nieuwe kerk. Van dan af werd 'Breendonk' als een soort pars pro toto ook de naam voor de hele nieuwe parochie in wording.

De verkoop van grond in Bredendunc aan de heren van Grimbergen in 1211 was niet de eerste en ook niet de laatste. In 1207 had Kornelimünster ook al eens 48 bunder in Puderce verkocht aan Geraard en Arnoud van Grimbergen. Mogelijk bevond die kavel zich eveneens in Bredendunc, want bij de verkoop van 1211 wordt gemeld dat Geraard daar eerder ook al grond had verworven ('antehac ejusdem nemoris partem a nobis comparavit'). Maar in het charter van 1207 wordt de naam Bredendunc niet specifiek genoemd: daar is meer algemeen sprake van grond 'in Puderce'. In 1226 kocht Arnoud van Grimbergen nog eens 60 bunder bos in Puurs, aan dezelfde voorwaarden als Geraard dat eerder had gedaan. In totaal werd zo dus 170 bunder ($\pm$ 204 hectare) bosgrond aan de Heren van Grimbergen verkocht, vermoedelijk allemaal in Breendonk gelegen.

In de verkoopakte van 1211 staat dat het verkochte bos binnen de vijf jaar moet geroid worden: 'Presatus Gerardus dictum fundum infra quinque annos sartari faciet'. We kunnen dus stellen dat Bredendunc in het begin van de 13de eeuw in volle ontginning en ontwikkeling was. Vermoedelijk zullen er in die tijd ook wel een aantal woonkernen of pachthoeven ontstaan zijn. Het gehucht – als we het al zo mogen noemen – lag trouwens aan een belangrijke verbindingsweg die vanuit het Land van Grimbergen langs Londerzeel naar Willebroek en Ruisbroek leidde om daar via het aloude Hellegatveer de Rupel over te steken. Vandaar de (latere) lintbebouwing langs de Breendonkstraat.

Bredendonc in Wildebroec

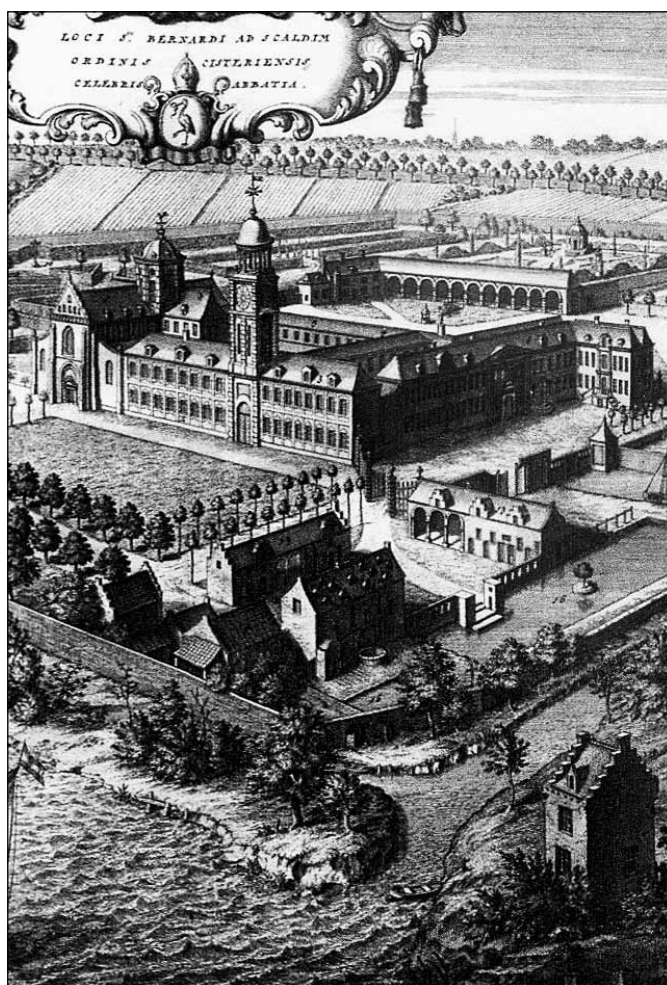
Een volgende vermelding, in een Mechelse schepenbrief uit 1264, maakt nogmaals duidelijk waar we het oorspronkelijke Breendonk precies moeten situeren. Het gaat over een geschil 'super omnibus bonis, mobilibus, hereditatibus infra vel extra villam Machliensem iacentibus, a quibuscumque dominis possidentur, et specialiter de terra de Bredendonc, sita in Wildebroec, de qua lis vertebratur inter partes predictas': over alle (onroerende) goederen, roerende goederen en erfgoederen binnen en buiten de stad Mechelen gelegen, in het bezit van wie dan ook, en in het bijzonder over de grond in Bredendonc, gelegen in Wildebroec, waarover betwisting bestaat tussen de vermelde partijen (meer bepaald tussen ene Franco Ewerlinc, zijn vrouw Oda en hun kinderen Hendrik en Walter enerzijds, en Rabbodo van Waerloes anderzijds)³.

et spaliū de tra de bredendonc sita in wildebroec

Breendonk behoorde dan wel tot het domein van Puurs, maar het lag helemaal in het zuidoosten daarvan, vlakbij Willebroek. Uit de akte blijkt ook dat de verdere verkaveling van Breendonk in de tweede helft van de 13de eeuw volop aan de gang was.

Van Kornelimünster naar Hemiksem

Kornelimünster kreeg het de volgende jaren trouwens steeds moeilijker om haar goederen in Puurs te beheren en in 1277 zag de abdij zich om financiële redenen verplicht om het hele domein van Puderce van de hand te doen. Abt Reinardus verkocht Puurs, of wat er nog van restte na de eerdere verkavelingen, aan Felicitas van Traynel, vrouwe van Hoboken en weduwe van Godfried van Perweis, heer van Grimbergen. Felicitas trad slechts op als tussenpersoon want het jaar daarna, op 27 juni 1278, verkocht ze het domein al door aan de Sint-Bernardusabdij van Hemiksem. De jonge Cisterciënzerabdij (gesticht in 1237) voerde de volgende decennia en eeuwen een dynamisch en expansief beleid in Puurs en kocht stelselmatig de gronden en rechten terug die onder Kornelimünster waren verloren gegaan. Dat proces was rond 1470 afgerond.

Sint-Bernardusabdij in Hemiksem, fragment (gravure David Coster)

Het gehucht groeit

Ondertussen kwam het gehucht Breendonk langzaamaan tot ontwikkeling. "Breendonck is een groot Gehucht van Puers, op de zuyd-oostzijde van de Prochie, dat Bosch- ende heyachtig is. De Landen die wy daer hebben, syn eertyds Heyde geweest, ende daer naer onder de ploeg gebrogt, eenige van oudts ende voor onsen tyt, eenige van nieuws ende onlangs", zo omschrijft provisor Judocus Bal van Sint-Bernards het gehucht Breendonk in 1668, in het fraaie Landt-boeck van Puderse⁴.

Breendonk strekte zich in het noorden en oosten uit tot aan de Bosbeek (Beekstraat, Merkezeel, Mispelweg) en zelfs tot vlakbij de windmolen van Tisselt (zie kaart). In de zestiende eeuw waren er diverse grote hofsteden waarvan één zich de allures van een kasteeltje begon aan te meten: het Meerhof of Hof ter Meeren werd in 1618 in een Willebroekse schepenbrief 'een schoon speelhuys' genoemd, met hofgracht, hoeve, schuur, stallen, boomgaard en 37 bunders (44 hectaren) grond⁵. Door vererving ging het goed over van Jan Colins naar achtereenvolgens de familie De Caestre, De Remialme de Cordes d'Hobruiges, De Man en tenslotte De Buisseret⁶, de grafelijke familie die in de 19de en begin 20ste eeuw twee Breendonkse burgemeesters zou leveren.

In het zuiden van het gehucht bevond zich onder andere het Hof ter Keuckene. De nog altijd bestaande hoeve werd al vermeld in 1551 en had in 1560 zo'n 40 bunders grond. Een eeuw later (1661) was de hofstede in het bezit van Don Philipe de San Juan en werd ze omschreven als een stenen huis, met grachten en ophaalbrug⁷: twee redenen waarom 'De Keucken Hoeve' voortaan ook 'Spaans Kasteel' werd genoemd.

Een andere grote pachthoeve in Breendonk was De Hooghpoorte, in 1557 met 36 bunders grond gekocht door Anna Janssens, de eigenares van herberg Het Gulden Vlies in Willebroek. Later kwamen er onder meer nog de hofsteden De Gasthuysput en de Muyseval bij, en de hoeve van de familie Admiraal (huidige Admiraalhoeve)⁸.

Door hun krachtdadige herstellpolitiek maakten de abten van Sint-Bernards van Puurs opnieuw een uitgestrekt domein waar zij het als geestelijke heren gedurende 500 jaar helemaal voor het zeggen hadden. Ze inden de belastingen, bestuurden, spraken recht (de galg stond in de huidige Lichterstraat) en bepaalden zelfs in welke wind- of watermolens mensen hun graan moesten laten malen (wind- en waterrechten). Gedurende die vijf eeuwen liep de geschiedenis van 'Breendonk' parallel met die van de rest van het abtjiedomein van Puurs.

In de 17de en 18de eeuw groeide het gehucht Breendonk gestaag, zodat er in 1774 liefst 71 huizen werden geteld (samen met die van het naburige gehucht Veurt). In 1787 woonden er in de 'Breendonckstraete' alleen 60 gezinnen, in totaal 360 mensen⁹.

De kerk in het midden

Het grote en dichtbevolkte Puurs was voor de pastoors geen gemakkelijke parochie om te bedienen. In 1623 beschreef pastoor Johannes Rabodus zijn parochie als volgt: "Est parochia valde lata et vaga, habens multos districtus sive appenditias longe a templo situatas, videlicet Eycke, den Reywegh, Pullaer, Breendonck, Wachtich, Esendries et Oppuurs, quorum bona pars distat ab ecclesia. Ita quod in visitatione cum sacramentis, tam nocte quam die pro majore parte tribus aut quatuor horis vacamus antequam ad templum redire valeamus. Ita quod non credo quod in toto diocesi Mechliniensi sit cura magis laboriosa".¹⁰ ('Het is een zeer uitgestrekte en onontgonnen parochie, met vele districten of afhankelijkheden die ver van de kerk verwijderd zijn, zoals Eike(vliet), de Reywegh, Pullaer, Breendonck, Wachtich, Esendries en Oppuurs, die zich een flink eind van de kerk bevinden. Zodanig zelfs dat wij om de sacramenten toe te dienen, overdag of 's nachts, meestal drie tot vier uur onderweg zijn eer wij terug aan de kerk zijn. Daarom geloof ik niet dat er in heel het bisdom Mechelen een moeilijker dienst bestaat")

Maar ook het omgekeerde was het geval. De parochianen van de afgelegen gehuchten als Breendonck of Veurt moesten anderhalf tot twee uur stappen om in hun eigen parochiekerk naar de mis te kunnen, te gaan biechten, hun kinderen te laten dopen of hun doden te begraven. Met de plechtigheid en de terugweg erbij waren ze een halve dag onderweg. Als ze er al geraakten, want in de wintermaanden werden de onverharde wegen vaak in ondoorwaadbare modderpoelen herschapen door de hoge waterstand en overstromingen. De lange tocht naar de kerk door de winterkou was ook gevaarlijk voor de gezondheid van de pasgeborenen die door hun ouders ten doop werden gedragen naar Puurs.

Samen met de grote oppervlakte en de relatief dichte bevolking van de afgelegen wijken waren dat de belangrijkste argumenten die de Breendonckenaars en de inwoners van de naburige gehuchten aan het einde van de 18de eeuw aanhaalden om aan de 'tiendenheffers'¹¹, de abdijen van Hemiksem en Affligem, een eigen kapel te vragen. De paters bleken – na herhaaldelijk verzoek – evenwel niet geneigd om op dat verzoek in te gaan. Daarop daagden de 'regeerders' van Puurs in het najaar van 1776 beide abdijen voor de Raad van Brabant, het hoogste rechtscollege in het hertogdom, omdat de 'thiende heffers alhoewel nu soo menighmael daer toe aensocht, in geen en wijse hun willen reguleren volgens den last die aen hunne thiende aenkleefde'¹².

Die van Puurs haalden hun slag thuis: de tiendenheffers werden bij vonnis verplicht om een kapel te bouwen 'op het canton zuyt oost' van Puurs en die kapel zou ook een pastorij met residerende onderpastoor krijgen. Dan volgde nog heel wat getouwtrek over de exacte plaats waar de kapel moest komen. Het kwam zelfs tot een tweede proces voor de Raad van Brabant, deze keer tussen inwoners van de gehuchten 'Reijwegh, Braindonck (sic), Veth, Moorheijde, Paelinckstraet ende Hoogheijde' en de wethouders van Puurs. De inwoners van Breendonk en de andere gehuchten waren overeengekomen om 'de kerk in het midden te houden': 'in conformiteit van dese overeencominge, (had) men gedesigneert een plaetse omtrent den

Groenen Jaeger in de gehuchte van Braindonck, sijnde omtrent het middelpunt van de voorn. vijf gehuchten, ter welker oorsaecke die capelle aldaer moest gemaect worden¹³. De 'Groene Jager' was een oude herberg op de Veurt (pal tegen de zogenaamde 'Vijfhoek', op de plaats van de huidige 'villa Boeykens')¹⁴. De kapel moest dus op het kruispunt van de hedendaagse Breendonckstraat, Peeterstraat, Veurtstraat, Molenheide en Breendonck-Dorp komen: inderdaad een zeer centraal gelegen en symbolische locatie in het midden van de betreffende gehuchten.

Maar het probleem was, zo gaat het vonnis verder, 'dat den burgemeester van Puers¹⁵, woonende in het Pullaer, omtrent den Reijwegh, gesaementlijck met eenighe andere onder d'handt soo verre hadt weten te handelen dat sij proposeerden en van sin waeren die capelle te maecken op de uijterste paelen (= grens) van Puers tegens den voorschreven Reijwegh, om dies wille dat hij teghens den selve Reijwegh was woonende ende dichter soude bij wesen aen de voorsijde capelle'. Volgens de 'supplianten' wou de burgemeester de kapel uit eigenbelang dus liever dicht bij zijn eigen woonplaats laten bouwen. Uit een ander document¹⁶ weten we dat die beoogde locatie gelegen was 'omtrent het gehucht genaemt den Reijwegh op seker parceil landt aldaer ordinairlijck genaemt 'Schouwenbroeck', in eigendom van Sint-Bernards en verhuurd aan de weduwe van Francis De Bruyn'. Het toponiem Schouwenbroeck wordt ook nu nog gebruikt, meer bepaald voor de parallelweg ten noorden van de Rijweg en voor het woonwagenvak aldaar.

Het plan van burgemeester Joannes De Saegher was des te opmerkelijker omdat het gehucht Rijweg geestelijk wel onder Puurs viel, maar wereldlijk bij Ruisbroek hoorde. Hoe dan ook: indien de burgemeester zijn slag had thuis gehaald, dan was er wellicht nooit sprake geweest van de parochie en de gemeente Breendonck, maar zou het in beide gevallen 'Rijweg' of misschien zelfs Pullaer zijn geweest.

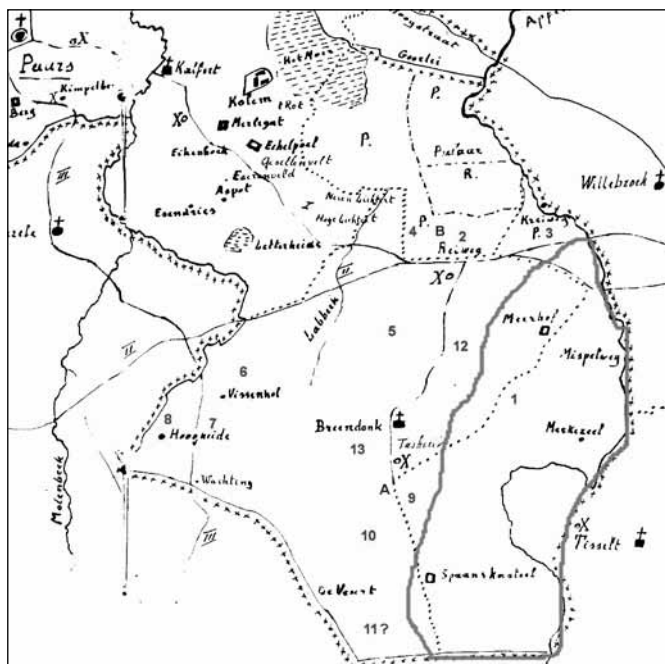
De inwoners van Breendonck en de andere gehuchten wonnen de rechtzaak. Het vonnis bepaalde dat de kapel wel degelijk moest 'gemaect worden tusschen de paelen van Braindonck ende Moorheijde. Maar uiteindelijk werd toch nog een andere plaats gekozen dan eerst voorzien, zo'n 600 meter meer naar het noorden, richting Rijweg. Kwestie van ook in het dispuut tussen 'regeerders' en 'ingesetenen' de 'kerk in het midden te houden' wellicht. De kapel werd gebouwd in 1779 en op 26 april 1780 ingewijd door kardinaal Joannes Henricus van Frankendorf, Aartsbisschop van Mechelen. Ze kreeg de status van 'succursale' kerk: een hulpkerk van de parochiale hoofdkerk in Puurs. De eerste zielenherder werd Franciscus Cools (1728-1808), afkomstig uit het ondertussen verdwenen dorpje Nattenhaasdonk, tussen Hingene en Wintam. Hij werd aangesteld als derde onderpastoor van Puurs en kwam in de nieuwe pastorie naast de kapel wonen.

Dertien wijken

De nieuwe kapel 'bediende' dertien straten, buurten en gehuchten in het zuidoosten van Puurs:

(1) Breendonck, (2) Rijwegh, (3) Creeweg, (4) Pullaert, (5) Moorstraete, (6) Wachting, (7) Sagestaete, (8) Hoogheyde, (9) Vurt, (10) Palingstraete, (11) Suerensop, (12) Schaefstraete, (13) Moorheyde. De meeste toponiemen zijn ook nu nog bekend, al is de locatie die ze aanduiden misschien niet meer exact dezelfde als 230 jaar geleden.

Ik heb ze aangeduid op een kaart ontleend aan Verbesselt (o.c.)

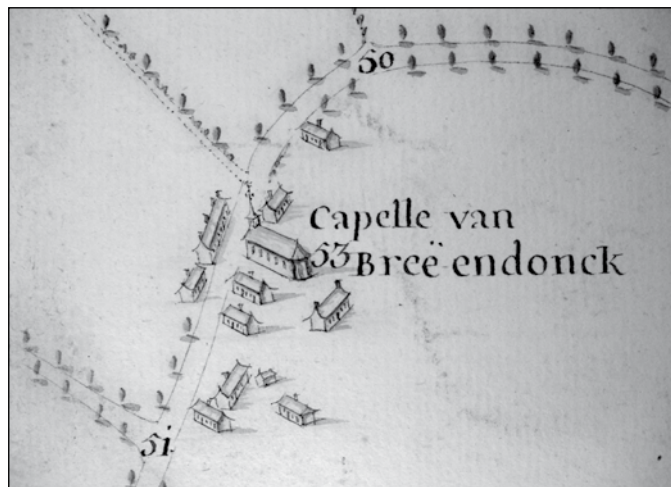

Oude parochiegrenzen: xxxx
 Dorpsgrenzen vóór de fusie van 1977:
 Mijn aanduiding van de 13 wijken: cijfers
 Benaderende omschrijving van de oorspronkelijke wijk Breendonck: volle lijn.
 A: De Groene Jaeger / B: Schouwenbroeck

Breendonck: primus inter pares

In de eerste jaren na de bouw van de kapel kwamen heel wat nieuwe inwijkelingen in de voorheen dunbevolkte wijk Moorheyde wonen. De buurt werd in die tijd toepasselijk 'Nieuwkapel' genoemd. Het zijn mensen met zeer diverse professionele bezigheden: een brouwer (Van der Syten en later Van Asch; Moortgat volgde pas in 1871), enkele herbergiers die wellicht ook een winkeltje uitbaatten (Van den Rhijn, De Raeymaecker), een bakker (Meyers), een wever (Delplanque), een kleermaker (Nenair), een blokmaker (Hermans), een schoenmaker (Verlinden), een kuiper (Gillis), een wagenmaker (Willockx), een smid (De Ridder), een metser (Verbruggen), een timmerman (Broothaerts), een molenaar (Servaes), een onderwijzer (De Maeyer). Samen met de pachters, 'karreboeren' en 'cossaerts' die er al eerder woonden, vormden zij een gedifferentieerd sociaal-economisch weefsel dat wijst op een groeiende en bloeiende gemeenschap. Vele van de toenmalige inwoners of inwijkelingen zijn later tussen de plooiën van de geschiedenis verdwenen; anderen zorgden voor een rijk nageslacht en hun

nazaten vinden we ook nu nog terug in Breendonk; een enkeling woont vandaag zelfs nog parmantig op dezelfde plaats als zijn/haar voorouders, meer dan 200 jaar geleden.

De kapel van 'Breë-endonck' in de wijk Nieuwkapel, zoals ze destijds werd genoemd (nu Breendonk-Dorp). Kaart Carolus Josephus Everaert uit 1787, fragment (ARA Brussel).

Zo zette de komst van de kerk een eenwordingsproces in gang dat later zou resulteren in een onafhankelijke parochie (1803) en gemeente (1836), die beide de naam kregen van de grootste en meest belangrijke van de dertien wijken: Breendonk.

En precies dat gehucht, in 1211 voor het eerst vermeld als 'Bredendunc', werd in 1977 bij de gemeentefusies afgesneden van Breendonk en bij Willebroek gevoegd: een bestuurlijke chirurgische ingreep die zo'n 40 jaar eerder, door de aanleg van de A12 in 1936, al geografisch in gang was gezet.

Eindnoten

- ¹ Abdijarchief Grimbergen, klas I, 5A, met dank aan pater-archivaris Ton Smits. De oorkonde werd eerder al vermeld door prof. Jozef Verbesselt in Het domein van de Abdij van Kornelmünster in Brabant. Het ontstaan en de ontwikkeling van Puurs, Pittem, 1968.
- ² Dat is alvast de overtuiging van J. Verbesselt, o.c., p. 27.
- ³ Het oorspronkelijke charter is niet bewaard gebleven, maar er bestaat wel een 14de eeuwse kopie in het Archief van de Sint-Michielsabdij te Antwerpen, Cartularium III, fol. 183-484 (RA Antwerpen). Zie ook: Goetschalckx, P.J., Oorkonden der Witheerenabdij van S. Michiels te Antwerpen, 1909.
- ⁴ In facsimile uitgegeven door de Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant, 1984 en ook geïncorporeerd in Houtman Erik, e.a. Een Kaartboek van de Sint-Bernardsabdij Hemiksem 1666-1671, uitgave Rijksarchief, 2005.
- ⁵ Apers, Chris, Schepenbrieven van Willebroek, 1549-1674, bewerking 2007, nr 800
- ⁶ Callaert, Louis, e.a., Klein-Brabants Kastelenboek, Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant, 2000, p. 35
- ⁷ Apers, Chris, o.c., passim.
- ⁸ Apers, Chris, o.c., passim.
- ⁹ De huizentelling komt uit 'Maenboek' (register) van Puurs opgesteld in 1774 om het 'slaghe ende maelgeld' van de parochie te inventariseren, m.a.w. de cijzen op het malen en slachten die de parochianen moesten betalen. (vermeld in het Klein-Brabants Molenboek, Jaarboek van de Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant, 2009, p. 149-150). De 'communicantentelling' gebeurde in 1787. Het was de eerste telling per straat of wijk in het 'canton' Breendonk. Ze was minder gedetailleerd dan de telling van 1796 in de Franse Tijd en vermeldde alleen het gezinshoofd bij naam en verder het aantal communicanten en niet-communicanten per gezin. (bewaard in het Aartsbisschoppelijk Archief Mechelen, AAM, BB 18).
- ¹⁰ Verbesselt, o.c., p. 10
- ¹¹ De 'tienden' waren belastingen die door de 'tiendenheffers' werden geïnd. In Puurs waren dat de Abdij van Sint-Bernards in Hemiksem en die van Affligem. Die laatste had in 1139 van de bisschop van Kamerijk, waaronder Puderce viel, het patronaatsrecht gekregen. Dat behelsde onder meer het recht om de pastoor aan te stellen en – belangrijker nog – om een deel van de tienden te innen. Als tegenprestatie moest de patronaathouder Affligem de pastoor bezoldigen en de kerk onderhouden of bijdragen in de bouw van nieuwe kerken of kapellen.
- ¹² 'Brieven van Daeghsel' (dagvaarding) dd. 4.9.1776, waarvan kopie in het Abdijarchief van Bornem, de opvolger van de Abdij van Hemiksem, AAB, invent. B8., Breendonck. (Met dank aan pater-archivaris Lambertus Van Aaken).
- ¹³ Idem, vonnis (dd 30.4.1778) in het tweede proces voor de Raad van Brabant.
- ¹⁴ Mogelijk heette de herberg nog vroeger 'De Vortte'. Die wordt al in de 16de eeuw vermeld en poalde effectief aan de Veurt en aan de 'Schaegstraat' (1616), die van aan de Rijnweg tot op de Veurt liep. Ze wordt al in 1559 genoemd en heeft op dat moment een uithangbord met de naam 'De Witte Leeuw', vermoedelijk een verwijzing naar een 'officiële' benaming die later het onderspit heeft moeten delven tegen de naam die de volksmond eraan gaf, meer bepaald die van de locatie zelf. In 1559 hoort er 7 bunder grond bij, maar 1618 zijn dat er al 19 geworden. (Apers, Chris, o.c., passim)
- ¹⁵ Het gaat hier om Joannes De Saegher (°Liezele, 5.8.1713 - +Puurs, 8.12.1783), H. Geestmeester, schepen en later burgemeester van Puurs, die pachter was in Pullaer (Met dank aan Dirk Binon en Louis Callaert)
- ¹⁶ 'Inscriptie voor die regeerders ende gemejntenaeren des eigendoms van Puers teghens sijne Excelentie den Aertsbisschop van Mechelen (van rechtswege de abt van Affligem, pdb) en teghens de prelaet der abdij van St. Bernaerts op de Schelde', punt 8 (AAB).

Nieuwtjes

Op 27 september 2011 gaat de Provinciale Landschapsdag door te Bornem. De Provinciale Landschapsdag is een jaarlijks weerkerende studiedag die elk jaar focust op een ander typisch stukje landschap in de provincie Antwerpen. Dit jaar komt "De Oude Schelde en haar omgeving" uitgebreid aan bod. Een aantal sprekers zullen over dit thema interessante voordrachten brengen. Historicus Filip Hooghe onder andere zal het hebben over de "Invloed van de mens op het landschap" met de nadruk op de inpoldering en de inplanting van het kasteel aan de Oude Schelde. Tegelijk plant het provinciebestuur Antwerpen de uitgave van de eerste uit een reeks erfgoedbrochures over de 'landschappen in de provincie Antwerpen'.

In de brochure over de Oude Schelde zullen we meer info vinden over:

- het ontstaan van de Schelde en de Oude Scheldearm
- de inplanting van het kasteel van Bornem en haar invloed op het omliggende landschap
- de ecologie in de omgeving van de Oude Scheldearm.

Deze brochure wordt verspreid tijdens de provinciale landschapsdag en zal nadien verkrijgbaar zijn via de dienst Erfgoed van de provincie. Zie voor meer informatie dan www.provant.be/publicaties/vrije_tijd/cultuur.

Gezocht: Liefst levend, dood als het niet anders kan

Benny Croket

Familiekundigen die hun stamboom samenstellen krijgen er meer dan eens mee te maken: verwanten die door hun geboorte- of doopakte een plaats krijgen in de familiestructuur, die zelfs via andere documenten een hele tijd volgbaar zijn en dan plots uit de geschiedenis lijken te verdwijnen. Zonder enig spoor na te laten wordt het gewaagd voor de familievorser om te besluiten dat het om een dode tak gaat want in het beste geval werd het wel een poot opschietend tot een nieuwe boom, ergens in de wereld. Lezen we niet in sommige akten naast bepaalde namen de verduidelijking "uitlandig", wat praktisch zo veel wil zeggen als 'vermist'. Ook de tijdgenoten wisten meestal niet waar hun broer of zus, na enkele jaren van het plaatselijke toneel te zijn verdwenen, uiteindelijk vervaren was. En of die nog wel leefde.

Maar dikwijls moet het allemaal niet zo ver gezocht worden want wie de negentiende-eeuwse politieverlagen leest of de kostenstaten van baljuws en meiers uit het ancien regime ontcijfert, heeft ze al tegengekomen: de drenkelingen die uit Schelde, Rupel of Vliet werden gedregd en die binnen enkele dagen zonder naam werden begraven. Vergeten voor eens en altijd, of toch niet want vaak startten familieleden een zoektocht naar de vermiste al was het maar om erfeniskwesties te kunnen sluiten. Waarmee we niet willen zeggen dat het hen enkel om het geld te doen was. Hieronder twee voorbeelden waarbij de respectievelijke families geluk hadden en te weten kwamen hoe en waar hun verwante het tijdelijke met het eeuwige had verwisseld. Een geluk bij een ongeluk.

Verdronken in de Wiel

Franchois Bonnecroy reisde op de dag voor Kerstmis 1621 van Brussel, waar hij logeerde bij zijdelakenkoopman Dierick Abselons, naar zijn familie in Antwerpen. Hij was een telg uit de Antwerpse familie Bonnecroy, handelaars in laken, waaruit kunstschilder-etser Jean-Baptist Bonnecroy

Detail uit de kaart van het land van Bornhem door Semeelen.

De Rupelmonding tussen Wintam en Schelle met tussen de Rupeloever en de brede inham in Ruypenbroeck de als vijfhoek afgebeelde schans Sinte-Margriet (gemeentehuis Bornem).

(1618-1676) - die ons indrukwekkende perspectieven op Brussel en Antwerpen naliet - en de befaamde vanitaskunstenaar Sebastien Bonnecroy. De ouders van Franchois, Franchois Bonnecroy de oudere en Elisabeth Courtois, waren al overleden. Vermoedelijk was hij met een beurtschip tot in Klein-Willebroek geraakt en had daar de boot naar Antwerpen genomen. Toen het schip vanuit de Wiel - de brede Rupelmonding aan het fort Sinte-Margriet - de Schelde wou opvaren, moet de jonge Franchois overboord geslagen zijn. Mogelijks was er een verraderlijke stroming door het grondgat in de Ruypenbroekse dijk. Hulp was onmogelijk en hij verdronk. Zijn lichaam werd aan de Hingense kant uit het water gevist en het waren dus de Hingense wethouders die de verdere afhandeling moesten regelen. Direct werd een inventaris¹ van zijn persoonlijke spullen opgesteld die al op 26 december door zijn broer Sebastiaen werd ondertekend. Wat werd op en bij hem gevonden:

- Een zwarte mantel met 'baeye' (soort stof) gevoerd
- Een 'houwerken' met een riem
- Een zwart rassen (glad geweven of geschoren stof) kleed afgeboord met zwart passement (sierboord)
- Kousen en schoenen en een paar zijden kousenbanden
- Een mes met zilveren hecht
- Een rassen hoedje met een zilveren kruisje
- Nog een paar zijden 'tanneyten' (taankleurig, bruingeel) kousen
- Nog een paar schoenen
- Nog een paar zijden kousenbanden met gouden kanten
- Drie snuitdoeken
- Twee paar 'pounnetten' (kleine witlinnen manchets of opslag aan de mouw, zoals die in de 17de eeuw door mannen werd gedragen) met een omslag
- Een roosje met witte stenen
- Drie gulden en vier stuivers in baar geld

Deze persoonlijke zaken werden door baljuw en schepenen van het "Land van Hingene" aan zijn broer Sebastiaen overhandigd waarbij een schipper uit Rupelmonde zich als borg opgaf. Twee dagen later stelde de Antwerpse notaris Mathias Herck in aanwezigheid van Sr Guillaume Bonnecroy, koopman in laken, een akte op, die bovendien nog gewettigd werd door twee andere Antwerpse notarissen. Die akte moest overhandigd worden aan de wethouders van Hingene, opdat het lichaam van drenkeling Franchois Bonnecroy kon vrij gegeven worden. Wat ook gebeurde. De familie kon nu de begrafenis regelen.

Eikevlietenaar legt het loodje in de Languedoc

In het Zuidfranse Castelnaudary, aan het Canal du Midi in het Aude-departement regio Languedoc, geven de toeristische gidsen maar al te graag

hun uitleg over de collegiale kerk Saint-Michel en de typische 'Moulin de Cugarel'. Ze zijn vooral fier op het feit dat hun stadje de wereldhoofdstad is van de cassoulet, dat specifieke schotelgerecht met bonen, spekreepjes en worst uit Toulouse. Maar de plaats is ook bekend om een militaire gebeurtenis, een veldslag die onder zijn muren plaatsvond begin september 1632. Het was een kort maar hevig treffen tussen het rebellenleger van Henri de Montmorency – de gouverneur van de Languedoc, landstreek die tot 1632 een eigen parlement had met een bijzonder zelfbeschikingsrecht - en de Franse koninklijke troepen onder zijn aanvoerder, de maarschalk van Schomberg. Dit was het ultieme gevolg van de politieke intriges in Frankrijk met in de hoofdrollen koning Louis XIII en zijn invloedrijke 'eerste minister', de kardinaal de Richelieu, tegenover de rebellerende Gaston d'Orléans, de jongere broer van de koning, in combinatie met hun intrigerende moeder Maria de Medici. Richelieu, "l'émence rouge", wou de invloed van de koninklijke familie en vooral die van Maria de Medici op de koning stoppen en stond verder een anti-Habsburgse politiek voor. "Monsieur" Gaston d'Orléans daarentegen hing andere ideeën aan en revolteerde al enige jaren tegen de kardinaal en de koning, zijn broer, en deinsde er niet voor terug om een samenzwering op stapel te zetten, waarbij de Montmorency zich uiteindelijk zou aansluiten.

Het bleef niet tot een intern Frans conflict want in de spanningen tussen Frankrijk en Spanje, die in die periode ten top stegen en zouden uitmonden in de Spaans-Franse Oorlog (1635-1659), vond de Spaanse koning Philips IV het opportuun om de opstandige Gaston d'Orléans financieel en militair te steunen. De Brusselse regering, met gouvernante Isabella op kop, steunde deze rebellie om op die manier tweedracht te zaaien in Frankrijk en zo de Franse geldstroom naar de nog steeds dreigende en oorlogvoerende Republiek der Nederlanden te stoppen. Die openlijke steun was zelfs niet verwonderlijk want de koningin-moeder Maria de Medici werd in haar ballingschap in Brussel met open armen ontvangen en ook Gaston d'Orléans, en met hem zijn entourage, verbleef sinds einde januari 1632 in Brussel². In het voorjaar werden hier de voorbereidingen voor een inval in Frankrijk opgestart en toen Gaston d'Orléans een zeer belangrijke geldsom toegezegd kreeg, vertrok hij vol moed. Ook legerbenden uit de Spaanse Nederlanden marcheerden en reden richting Languedoc.

Gillis Sellaert was de jongste zoon van Jan Sellaert en Cathelijne Vake-mans³. Zijn ouders pachtten sinds 1602 de hoeve Ter Coolputte in Eikevliet van Conrard Schetz. Circa 1625 moeten ze plots gestorven zijn en werd de toen zestienjarige Gillis⁴ wees. Zijn zuster nam samen met haar man Cornelis Seghers de pacht over. Een andere zus, Liesbethen (Lisken) gehuwd met Adriaen Huys, overleed in dezelfde periode. Ook Jan Franssen, een Antwerps schipper, was een schoonbroer. In de volgende jaren werden de inkomsten en uitgaven⁵ van de wees beheerd door Cornelis Seghers. De jonge Sellaert was een graag geziene gast in de herbergen van Eikevliet waar op krediet vele potten bier gedronken werden. Nochtans had hij op 'kostschool' gezeten bij Joannes de Lau, denkkelijk in Puurs, die enige rekeningen presenteerde voor verblijf, kaarsen, boeken, papier en pennen. Gillis kwam zeker niets tekort op de pachthoeve maar moet zich verveeld hebben of was een onrustig figuur. Op een bepaald moment ging hij met de legerwagens rijden. Pas terug vertrok hij naar een plaatsje in de buurt van

Brussel waar hij zich in een brouwerij aanbood als dienstknecht. Maar dat moet ook niets geworden zijn want hij verkoos om zich terug als voerman van de karweiwagens in dienst van de rondtrekkende legers te stellen.

Ging hij op zoek naar zekerheid of had zijn familie dit gearrangeerd? Feit is dat Gillis Sellaert zich verloofde met een weduwe. Na de ondertrouw echter moet hij het benauwd gekregen hebben. Hij pakte zijn kleren bij mekaar, kreeg van zijn familie 24 gulden mee en trok naar Mechelen waar hij Jan, de bode van Mechelen, opzocht die met hem meeging naar het "Walsland". In de buurt van Chièvres vond hij onderdak bij een boer, Jean Regnart, waarvoor hij allerlei werkjes opknapte en diens voerman was. Gedurende het jaar dat hij bij Regnart woonde, had hij nog steeds contact met zijn familie, die hem geld toestuurde. Samen met Arnout Regnart avontuurde hij het om zijn zus en schoonbroer te bezoeken in Eikevliet maar durfde slechts één nacht blijven uit schrik voor de vergelding voor het niet-doorgegane huwelijk.

In februari 1632 hoorde Gillis Sellaert dat in Chièvres een compagnie ruitier-kurassiers zou worden gevormd onder leiding van kapitein Horatio Maximi en dit in opdracht van Willem van Melun, de prins van Espinoy en grootbaljuw van Henegouwen. Dit was iets voor hem en samen met een soldaat reisde hij naar Eikevliet, nam een hoog bruin paard uit de hoeve Ter Coolputte⁶ mee en monsterte zich aan. De baardloze Gillis werd korte tijd ingekwartierd bij Jean de Ramaix in het gehucht Vaudignies. In mei vertrokken ze. Met nog andere paardencompagnies, voor rekening van Gaston d'Orléans en onder het bevel van graaf d'Estouffes⁷, reden ze via Namen, Luxemburg, door Lotharingen en andere regio tot in de Languedoc.

De strijd voor Castelnaudary duurde maar een half uur, het rebellenleger werd uiteen geslagen en Henri de Montmorency⁸ raakte ernstig gewond. Of Gillis en zijn compagnie er bij waren, is helemaal niet zeker. Wel zeker is dat hij gedood werd in een dorpje in de omgeving door een boer op wiens erf hij was gaan fourageren. Zijn compagnons vonden hem, zijn zij doorschoten met twee loden kogels. De boer werd weggevoerd. Voor Gillis werd een dienst gedaan op het dorpskerkhof en werd er ook begraven. De compagnie waarin hij diende zou einde september 1632 dag en nacht op de vlucht gaan en zich uiteindelijk terugtrekken in Spanje. Voor de familie Sellaert was Gillis van de aardbodem verdwenen en het zou hen drie jaar zoektocht vergen om zekerheid te krijgen over zijn dood.

Eindnoten:

¹ RA Antwerpen, Oud Gemeentearchief Hingene (OGH), 25 Schepenakten 1620-1635

² Maarten De Grauw, QUANT LA MER SERA SANS POISON, LES FRANÇOIS SERONT SANS TRAHISON Franse politieke vluchtelingen in de Zuidelijke Nederlanden, 1631 – 1638, Masterproef voorgelegd tot het verkrijgen van de graad van Master in de Geschiedenis, Universiteit Gent 2008

³ Ook geschreven als Zellaert(t) en Veeckemans

⁴ Gillis werd ingeschreven in het doopregister van Puurs op 2 september 1609 (met dank aan Dirk Binon voor de info)

⁵ RA Antwerpen, OGH, 137 Voogdijrekeningen 1630-1639: 15/02/1635

⁶ Er stonden heel wat paarden in de stallen van de hoeve Ter Coolputten. Het sterfhuis had zeker vier paarden verkocht terwijl de nieuwe pachter Cornelis Seghers er nog voor hem hield

⁷ Is dit Bertrand d'Ostove, heer van Clenleu, die een vertrouweling was van Gaston d'Orléans?

⁸ Op de voorlaatste dag van oktober 1632 werd hij in Toulouse wegens majesteitsschennis onthoofd

Broeder Hippoliet, in de wereld Judocus De Rauw¹

Karel Michiels

Judocus De Rauw werd geboren te Hingene-Eikevliet op 8 november 1831. Zijn ouders Jan De Rauw en Seraphina Aerts waren eenvoudige landbouwers. Op 2 april 1843 deed Judocus zijn eerste communie. Voordien had hij de abdijschool te Bornem bezocht, waar de cisterciënzers van Hemiksem een onderkomen hadden gevonden. Daar bleek al zijn grote vredelievendheid en zijn minzaamheid in de omgang met zijn medescholieren. Maar zoals zovelen moest hij op zijn twaalfde jaar zijn vader bijstaan op de boerderij. Dat tot groot spijt van zijn pater-leraar te Bornem.

Vijf jaar gingen voorbij met het seizoensgebonden werk op de boerderij en moeder bijstaan in het huishouden. Zijn leermeester had hem echter niet uit het oog verloren en stelde hem voor hulpmeester te worden in de zondagsschool te Puurs. In 1848 nam hij zijn taak als hulpmeester op. Nog meer werd hij een toonbeeld en op zijn gedrag was niets aan te merken. Herhaalde gesprekken met zijn biechtvader deden hem besluiten in te treden bij de Broeders van O.L. Vrouw van Barmhartigheid te Mechelen. Vooral zijn moeder was het daar zo maar niet mee eens. Om verdere confrontaties te vermijden, vertrok Judocus op een vroege morgen, na achterlating van een afscheidsbrief, naar Mechelen. Zijn moeder was zo verbitterd dat ze een jaar lang geen contact zocht met haar zoon. Uiteindelijk werden de plooiën gladgestreken en werd door zijn ouders zelfs nog 61,50 frank intredegeld betaald aan de orde.

Deze orde werd gesticht door de Mechelse kanunnik Victor Scheppers, met de steun van kardinaal Sterckx. Hun prioriteit lag bij het verzorgen van zieken, opvangen van verwaarloosde jeugd en ouderlingenzorg. Het begeleiden van gedetineerden was hun bijzondere intentie. Zij gingen inwonen in de gevangenissen van Vilvoorde, Aalst en Gent, in het tehuis voor minderjarige veroordeelden te Saint-Hubert en later ook te Namen. Ze bestuurden ook een school te Mechelen en te Alsemberg. Vanaf 1855 waren ze in Engeland werkzaam in twee weeshuizen.

Tot deze orde trad Judocus toe op 22 mei 1854. Hij werd gekleed op 8 september 1854 en geprofest op 29 augustus 1858. Dat deze geestelijke orde een groot succes kende was voor een deel te wijten aan de onzekere toekomst die vele jongens tegemoet gingen. Vlaanderen was vrijwel verstoken van industrie, de landbouwgronden waren zo versnipperd dat ze met moeite een inkomen konden garanderen. Weelde heerste er zeker niet op het platteland. Dat was, mits wat aansporing, een voedingsbodem voor vele intreders tot een geestelijke orde. Sommigen schreven naar huis: "We eten hier drie keer vlees per week." Men kan ook het belang van wat ze presteerden niet onderschatten. Dat blijkt uit bovenstaande opsomming van locaties en prestaties die volmaakt beantwoorden aan de noden van de tijd, vooral voor wat de minstbedeelden betrof.

Over die barre periode schreef volksauteur Abraham Hans in 'De weg naar

het geluk' het volgende: "'t Was een mooie augustusdag, na weken en zelfs maanden van aanhoudende regen. Maar de zon zou niet meer goed kunnen maken wat het ongunstige weer had bedorven in dit voor Vlaanderen ongelukkig jaar van 1848. Het graan lag plat tegen de grond en de aren waren schier leeg, onder de aardappelen woedde een geheimzinnige plaag, de knollen verrotten beneden de groene stengels." Het was ook de tijd van de immigratie naar Amerika en door allerlei besmettelijke ziekten was er een grote sterfte en een onnoemelijk voedseltekort. Hele dorpen raakten ontvolkt en verlaten.

Dat was het Vlaanderen dat broeder Hippoliet achter zich liet op 25 september 1859 om zijn taak van bewaker in het verbeteringshuis van Sante Balbina op de Aventijn te Rome op te nemen. Het initiatief daarvoor was uitgegaan van mgr. de Merode, pauselijk minister, en dat op vraag van paus Pius de 9de. Dat het een harde taak zou worden was voorspelbaar. Franse kloosterlingen, die het vóór hem beproefd hadden, gaven er na twee maanden de brui aan door de harde levensomstandigheden en het moordende klimaat. Dat waren de omstandigheden toen broeder Hippoliet samen met nog vier medebroeders aan zijn taak begon.

De volgende twee jaren zouden zich afspelen tussen de muren van het verbeteringshuis dat aangebouwd was aan de Santa Balbinakerk. Daar werden misdadige jongeren onder toezicht gehouden. Juist dat toezicht was de taak van broeder Hippoliet. Naast studie waren de delinquenten ook gehouden lichamelijke arbeid te verrichten. Snel stond broeder Hippoliet in aanzien door zijn dienstvaardigheid en zijn zachtmoedig karakter. Omdat hij het Italiaans niet machtig was, beperkte zijn taak zich tot toezicht houden, handvaardigheden aanleren en vooral het goede voorbeeld geven. Dat deed hij dan zo goed dat men hem als een heilige ging beschouwen. Vooral zijn verering voor de Heilige Maagd Maria was spreekwoordelijk.

Toen hij op een dag aan een medebroeder zijn vingernagels toonde die helemaal zwart waren geworden, stuurde die hem onmiddellijk naar de ziekenzaal om te rusten. Maar broeder Hippoliet zag het zo erg niet in en bleef aan het werk. Hij kreeg ook nog zware koorts. Toen moest hij zich toch te bed leggen. Enigszins opgeknapt hervatte hij zijn taak maar zijn gezondheid was geknakt en stilaan verslechterde zijn toestand. Verbazing kon dat niet wekken: tussen 1854 en 1862 stierven er dertien broeders aan dezelfde kwaal. Maar om welke kwaal ging het dan? De geraadpleegde bronnen vermelden daar niets over, mogelijk ging het om een besmettelijke ziekte die Rome teisterde. Was het een ongezond gebouw waar regelmatig broeders ziek werden? Men vermeldt alleen dat zij stierven door het ongenadige klimaat, de vele ontberingen, de slappe Italiaanse kost en het zenuwslopende werk. Dat alles had hem in twee jaar volledig uitgeput. De 'doorlopende koorts' is het enige wat men schrijft over de doodsoorzaak.

Broeder Hippoliet overleed te Rome op de dag van Onze Lieve Vrouw Onbevlekt Ontvangen in 1861, in bijzijn van de stichter van de orde, mgr. Scheppers. Onmiddellijk na zijn overlijden werd broeder Hippoliet als een heilige vereerd. Toen tien dagen na zijn overlijden op bevel van de overste zijn kist werd geopend, trof men het lichaam nog ongeschonden aan. Pas een paar maanden later stelden ze de eerste tekenen van ontbinding vast. Zijn persoonlijke zaken werden door mgr. Scheppers mee naar België genomen met het oog op een eventuele zaligverklaring.

In zijn geboortehuis woonde later zijn schoonbroer Jan Suyckens. Diens zestienjarige dochter genas, na vier jaar bedlegerigheid, wonderbaarlijk na een bedevaart naar Onze Lieve Vrouw van de Krocht te Bornem. De gebouwen, kerk en voormalig tuchthuis, op de Aventijn te Rome bestaan nog in hun middeleeuwse vorm. Het doet nu dienst als bejaardentehuis. Broeder Hippoliet werd begraven in de grafkelders van de Santa Balbinakerk. Maar naar getuigenis van onze dochter en een nicht van haar die samen met hun echtgenoten onlangs de kerk bezochten, is daar geen spoor meer van te merken.

Eindnoten:

- ¹ Mijn dank gaat uit naar broeder Armand, archivaris van het Scheppersinstituut te Mechelen, naar Danny Polfliet en naar Margy, Hilde, Walter en Bart, die te Rome de Santa Balbinakerk bezochten.

Steunende leden 2010 *(afgesloten op 30/11/2010)*

AERTS-VAN DE VONDEL	WILLEBROEK	KERREMANS-VANDERLINDEN	PUURS	SPITTAELS-WINCKELMANS	PUURS
BARELHOEVE BVBA	BORNEM	KOCKELBERGH C.	HINGENE	STREEKMUSEUM DE ZILVERREIGER	
BOLLE-VAN BORM	BORNEM	LAMBRECHTS J.	PUURS		WEERT
COOLS-VERGAUWEN	BORNEM	MAEREVOET G.	MARIEKERKE	STUDIECENTRUM VOOR MOLINOLOGIE	
CORNELIS-ROCHTUS	BORNEM	E. H. MAERVOET P.	HINGENE		SINT-AMANDS
DAELEMANS R.	BORNEM	MASELIS P.	ROESELARE	VAN ACOLEYEN-VAN ROY	BORNEM
DE BLESER G.	OPPUURS	MATTENS J.	SINT-AMANDS	VANAUDENRODE L.	LIEZELE
DE KEERSMAECKER J.	SINT-AMANDS	MERTENS-HOUTHOOFT	PUURS	VAN AUWENIS G.	WILLEBROEK
DE KEERSMAECKER J. BVBA	SINT-AMANDS	PEETERS J.	PUURS	VAN BENEDEN E.	RUISBROEK
DELVAL K. (†)	BORNEM	PEETERS J.	PUURS	VAN EETVELT J.	BORNEM
DE RYCK-MAEREVOET	BORNEM	PEETERS W.	PUURS	VAN STRAETEN-VAN LENT	BORNEM
DE SMEDT K.	SINT-AMANDS	PELEMAN L.	PUURS	VERDOODT J.	SINT-AMANDS
DE SMET U.	HINGENE	PEELMAN M.	SINT-AMANDS	VERHELST J.	BORNEM
DE WACHTER-VAN ACHTER	PUURS	ROCHTUS L.	ANTWERPEN	WAUMANS-DE BOND	LIEZELE
DE WIT M.	SINT-AMANDS	SAEY-VAN GIJSEL	PUURS	WILLEMS G.	RUISBROEK
GEEROMS M.	LIEZELE	SCHOKKAERT-VERELST	PUURS		
JURRIENS-VAN DAM	BORNEM	SPIESSENS-STEVENS	HINGENE		

Wij vieren en herdenken in Klein-Brabant in 2011

Paul Servaes

2006: 5 jaar geleden

Overlijden te Bornem op 12 april van beeldhouwer Henri Lannoye (Aardenburg 1946).

Eerste cultuurprijs van de gemeente Puurs gaat naar theaterman Juul De-wachter.

Inwijding te Bornem van het kunstwerk "The Gift" dat opgesteld wordt op het Kardinaal Cardijnplein.

Jos Winckelmans publiceert "Gevlochten verleden"; Danny Polfliet "Van Eycke tot Eikevliet"; Louis Callaert en Paul Mertens "Wie gaat er mee naar Amerika?"; Roger Vanhoeck "Ik ben (g)een slet"; Yvan Verbraeck "Haring, garnaal en mosselen in Klein-Brabantse keukens, kunst en volksmond. Saga van de Mariekerkse haringrokerijen"; Filip Hooghe, Marc Peelman en Luc Rochtus "Geschiedenis van de Steenovens te Sint-Amams" en Jordi Bruggeman "S'hertoghs hoeve. Een geschiedenis van hertogen in Weert".

Frans Boenders bekleedt de Verhaerenleerstoel aan de Vrije Universiteit Brussel.

Prins Laurent bezoekt het project "Steenovens" te Sint-Amams.

Sint-Jozefsziekenhuis Bornem en ziekenhuis Willebroek fusioneren.

Brouwerij Duvel Moortgat te Breendonk neemt Brasserie d'Achouffe over.

Premiere van de film "Rendez-vous with Freedom", gebaseerd op het boek "Vleugels boven Klein-Brabant" van Walter Verstraeten.

De Bornemse cultuurprijs gaat naar het project "Gevlochten verleden".

2001: 10 jaar geleden

Nieuwe gemeenteraden worden geïnstalleerd.

Overlijden op 8 december te Rome van Mgr. Jozef Mees (Bornem 1923), titelvoerend aartsbisschop van Ieper, Apostolisch Nuntius van het Vaticaan; te Bornem op 3 juli van priester en schoolinspecteur Leo De Pillecyn (Mariekerke 1910); op 3 januari te Leuven van Prof. Cyriel Van Assche (Bornem 1931) van de Landbouwfaculteit, Ereburger van Klein-Brabant en te Jette op 28 februari van Ereburgemeester van Ruisbroek, Omer De Pauw (Ruisbroek 1924).

Televisiereeks "Stille Waters" lokt massa's toeristen naar Klein-Brabant.

De dekenijen Puurs en Willebroek worden samengevoegd tot het dekenaat Klein-Brabant. Guy De Keersmaecker wordt de eerste titularis.

Thierry Van Eeckhout uit Sint-Amams publiceert "Het water is gewassen"; Dirk Binon "De Gansbroekhoeve te Ruisbroek-aan-de-Rupel" en André Van Assche "De Schemelbertmolen in Liezele".

Geboorte te Puurs van de reus Witte Wannes, zoon van het reuzenechtpaar Peer Puus en Mie Kalfut.

1996: 15 jaar geleden

Overlijden te Bornem van Leopold Sleebus (Puurs 1919), Directeur-Generaal bij het ministerie van Financiën; te Mariekerke van kunstschilder Alfons Van den Bossche (Mariekerke 1929) en te Sint-Joost-Ten-Node van journalist Hugo Merckx (Hingene 1943).

Inwijding van het beeld "De Honderdman" (beeldhouwer Roger Pintens) op de Hondsmarkt te Puurs en van het Sint-Katharinabeeld (beeldhouwer Frans Reyniers) in de kerk te Ruisbroek-Sauvegarde.

Jan Wauters publiceert "Van Davidoff tot van Basten"; Jos De Donder "Het Louis De La Haye-orgel in de Puurse Sint-Pieterskerk"; Roger Vanhoeck "Sonate in Auschwitz"; Prof. Aloïs Gerlo, Ereburger van Klein-Brabant, en Rudolf De Smet "Marnixi Epistolae" (het derde deel van de briefwisseling van Filip Marnix van Sint-Aldegonde); Aarnout de Bruyne (Vlissingen) "De Veerman van Sint-Amams" en Taf Pauwels "25 jaar Internationale 100 kilometer Dodentocht Bornem: 1970-1994".

Uitgeverij Manteau publiceert "De Heldere Uren" van Emile Verhaeren (Les Heures claires) en "De Dijkgravin" van Marie Gevers (La comtesse des digues), beiden in het Nederlands vertaald door Stefan Van den Bremt.

Graaf John de Marnix de Sainte-Aldegonde wordt Grootmeester van de Nobele Orde van de Papegay (25/9).

De jumelage tussen Bornem en het Provençaalse Gordes start met de tentoonstelling van "La Grande Crèche du Soleil" in de abdij te Bornem (5/12).

Inwijding van de door de Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant gerestaureerde Duiventoren van de Canegemhoeve te Hingene-Wintam.

Wereldcreatie van de liedcyclus "Les Heures claires", gecomponeerd door Jan Van Landeghem op teksten van Emile Verhaeren.

Start van seniorenwerking gewest Klein-Brabant van de Landelijke Gilde.

1991: 20 jaar geleden

Overlijden te Sint-Amands op 28 juni van heemkundige Dr. Julien Geerts (Amersfoort 1914).

Kunstschilder Wilhelmine Barbé-Van Gucht (Bornem 1926) wordt "Ereburger van Klein-Brabant".

Frans Van Praet (Sint-Amands 1937) artistiek vormgever voor het Belgisch paviljoen op de wereldtentoonstelling te Sevilla.

Tentoonstelling met "Kruisweg" door kunstschilder Jos Vandemoortele tijdens het Palingfestival te Mariakerke.

Pater Sylvain Verheyen, saleziaan, wordt de nieuwe pastoor van Lippelo (8/9).

Tjen Mampaey publiceert "Verhalen uit de schemerzone van Klein-Brabant".

Geboorte van reuzin "Leonie van Zates" te Branst.

Herstichting van KAJ Bornem.

1986: 25 jaar geleden

Geboorte te Puurs (Wilrijk) van auteur Kris Verburgh.

Overlijden te Sint-Amands op 14 december van kunstschilder Romain De Saegher (Sint-Amands 1907); te Leuven op 14 augustus van Prof. Dr. Willy Peremans (Bornem 1907) van de Katholieke Universiteit te Leuven; te Edegem op 31 mei van heemkundige Amand Verbruggen (Oppuurs 1926) en te Edegem van milieudeskundige en journalist Roeland Dirks (Ukkel 1939- woonde te Breendonk).

Tweede Sint-Amandusstoet te Sint-Amands (2/9).

Openstelling van de toeristische fietsroute "Scheldedijkpad" en van de toeristische spoorlijn met stoomtrein Puurs-Baasrode.

Eerste boekenmarkt te Sint-Amands op initiatief van de V.V.V.-Klein-Brabant-Scheldeland, nu Toerisme Klein-Brabant-Scheldeland. Het wil Sint-Amands laten uitgroeien tot Vlaanderens boekendorp.

Beeldhouwer Henri Lannoye uit Bornem houdt een intercity-tour met zijn beelden in België, Nederland en Luxemburg.

Huldetentoonstelling voor kunstschilder Tony Van Os te Antwerpen, Temse en Bornem, op initiatief van de V.V.V.-Klein-Brabant-Scheldeland.

Te Puurs bouwt de firma Peleman-Saerens (nu Unibind) nieuwe kantoren in de vorm van een piramide.

Openstelling van Huize Eyckerheide te Wintam (13/9).

Componist Jan Van Landeghem volgt Marcel De Boeck op als directeur van de Bornemse muziekacademie.

Jan De Kinder wordt priester gewijd te Sint-Amands (15/6).

1981: 30 jaar geleden

Overlijden te Bornem op 21 april van Pater Rafaël Van Loon (Antwerpen 1910), beeldend kunstenaar en organist van de Sint-Bernardsabdij te Bornem.

Inwijding te Sint-Amands van de gemeentelijke sporthal (24/10) en van een nieuwe wijkkapel aan de Rooienlaan. Voor de eerste maal bid- en lichtprocessie te Sint-Amands.

Minister Marc Galle koopt voor de Vlaamse Gemeenschap het jachtpaviljoen "De Notelaer" te Hingene van kunstenaar Vic Gentils.

Bert Peleman (Puurs) publiceert zijn 25ste platenboek "Vuurwerk voor Vlaanderen"; Staf Vivijs (Breendonk) "Brede Dunc, bijdrage tot de geschiedenis van Breendonk"; Louis Van Beneden (Ruisbroek) "Ripula-Thamara" en Dirk Rochtus de dichtbundel "Sciora" (Illustraties Joseph Buys).

Openstelling van theaterzaal De Kollebloem te Puurs.

Kardinaal Danneels bezoekt het atelier van kunstschilder Romain De Saegher te Sint-Amands (13/8).

Kunstschilder Rudy Szapinsky uit Puurs ontvangt de Provinciale prijs voor plastische kunst van de provincie Antwerpen.

Beeldhouwer Henri Lannoye opent zijn nieuw atelier met beeldenpark te Bornem-Luipegem.

Historische Kraaihoeve te Bornem wordt gesloopt.

Maurice Waumans volgt Paul Weyns op als directeur van het Sint-Jan-Berchmanscollege te Puurs.

Pastoor Antoon Honings van Lippelo publiceert het eerste deel van "Bijdrage tot de geschiedenis van Lippelo" en Desiré De Boeck (Lippelo 1938) "Leefgewoonten van onze ouders en voorouders".

1976: 35 jaar geleden

Fusie van de gemeenten van 11 naar 3 en gemeenteraadsverkiezingen (10/10).

Overstromingsramp te Ruisbroek (3/1).

Openstelling van "Koningsvelden" te Lippelo, het eerste woonerf van Klein-Brabant.

Inwijding te Ruisbroek van het beeld "De Redder" (beeldhouwer Pieter Venneste).

Overlijden te Korbeek-Lo van Mgr. Jozef Hagendorens (Mariekerke 1894), Missiebisshop; op 23 juni van Jetty Peeters-Genijn, eerste voorzitter van het streekmuseum "De Zilverreiger" te Weert en op 26 juni van Burgemeester Louis Bruggeman te Weert.

Nieuw televisiespel "Micro Macro, een productie van Tony Hermans uit Hingene, in een decor van kunstenaar Vic Gentils.

Openstelling te Bornem van het Cultureel Centrum Ter Dilt (5/6) en van het recreatiedomein "Breeven" (5/9).

Stichting te Puurs van de toneelkring De Scharnier.

1971: 40 jaar geleden

Nieuwe gemeenteraden worden geïnstalleerd en nieuwe burgemeesters benoemd: Jozef Van Eetvelt (Bornem), Georges Ceurvelt (Sint-Amands), Omer De Pauw (Ruisbroek), Felix Van Doorslaer (Mariekerke), Louis Bruggeman (Weert), Frans Goossens (Breendonk), Albert Waumans (Lippelo), Frans Loncin (Puurs), Willem Van Kerckhoven (Hingene) en Alfons Pauwels (Oppuurs). Te Lievele hebben op 14 februari nieuwe verkiezingen plaats. Later wordt Jan Dons burgemeester.

Overlijden te Puurs van vakbondsmans Jules Coeck (Oppuurs 1907) en te San Antonio (Texas) van majoor Achilles Basteyns (Lievele 1882).

Geboorte te Eikevliet (Reet) op 29 mei van gitarist en muziekdocent Aram Van Ballaert; te Antwerpen op 17 mei van zanger, muzikant, songwriter en muziekproducer Ronny Mosuse (woonde te Sint-Amands) en te Bornem op 22 oktober van beeldend kunstenaar Geert Goiris.

De V.V.V.-Klein-Brabant-Scheldeland behoudt zijn zelfstandigheid en wordt Streek-V.V.V.

Iconografische tentoonstelling "Spiegel van Klein-Brabant" in de Sint-Bernardsabdij te Bornem, georganiseerd door de V.V.V.-Klein-Brabant-Scheldeland en de Vereniging voor Heemkunde

in Klein-Brabant (28/3).

Stichting van de Bornemse Cultuurraad waarvan Juliaan Maerevoet 31 jaar lang de voorzitter was, van de afdeling Klein-Brabant van het Verbond van Vlaamse academici en van de Bornemse toneelkring Krokant.

Te Mariekerke wordt voor de eerste maal het passiespel "Kristus aan de Schelde" van Bert Peleman opgevoerd.

Te Bornem-centrum volgt pater Adriaan Timmermans Constant Lindemans op als pastoor.

Te Puurs geboorte van het Jeugdhuis Jazaki en van de leeskring van het Davidsfonds.

Inwijding aan het Sas te Bornem van het hulde-monument Tony Van Os (beeldhouwer Henri Lannoye) (6/6).

1966: 45 jaar geleden

Geboorte op 29 december te Sint-Amands (Dendermonde) van natuurfotograaf Werner Van Steen.

Openstelling van kunstgalerie "De Zoutkeet" van de gebroeders Vermeiren te Hingene (7/1).

Eerste tentoonstelling met werk van kunstschilder Romain De Saegher uit Sint-Amands, te Antwerpen in de Hendrik De Braekeleerstudio van de VTB.

Internationale ikonententoonstelling in de Sint-Bernardsabdij te Bornem, op initiatief van de V.V.V.-Klein-Brabant-Scheldeland.

Maurits Naessens van de Bank van Parijs en van de Nederlanden te Antwerpen wordt voorzitter van het Verhaerenmuseum te Sint-Amands.

Nationale Natuurbeschermingsdag van "Natuur- en Stedenschoon" in Klein-Brabant.

Herdenking te Sint-Amands van de 50ste verjaardag van de dood van Emile Verhaeren (27/11). Koningin Fabiola brengt naar aanleiding hiervan een bezoek aan het Verhaerengraf (24/11).

Hugo Claus bewerkt de roman "Goudland" van Hendrik Conscience over de lotgevallen van Donatus Kwik uit Nattenhaasdonk tot een toneelstuk.

1961: 50 jaar geleden

Overlijden te Lippelo van Burggraaf Arthur de Beughem de Houtem, burgemeester (23/9).

Geboorte op 25 maart te Mariekerke (Bornem) van dichter en essayist Dirk Rochtus, docent Lessius Hogeschool te Antwerpen en NVA-politicus en te Sint-Amands op 13 mei van kunstschilder Dany Colman.

Emile Verhaerenherdenking te Sint-Amands met toespraken van o.a. Richard Declerck, Gouverneur van de provincie Antwerpen en letterkundige Marie Gevers. Openluchtvoering van Verhaerens toneelstuk "Het Klooster" in de Sint-Bernardsabdij te Bornem door de Koninklijke Nederlandse Schouwburg uit Antwerpen, georganiseerd door de V.V.V.-Klein-Brabant-Scheldeland.

Maandelijks "Kroniek uit Klein-Brabant" op Radio Antwerpen en wekelijkse "Klein-Brabantse Kronijke" op radio Oost-Vlaanderen, beiden verzorgd door Paul Servaes.

Interprovinciaal voordrachttoernooi voor Scheldeliteratuur te Bornem. Een organisatie van de V.V.V.-Klein-Brabant-Scheldeland,

Lode Maerevoet publiceert "Bijdrage tot de studie van de woordenschat van de Scheldevisiers te Mariekerke" en "Gids voor Mariekerke-aan-de-Schelde".

Inwijding Pastoor Peeterslaan te Branst.

Wielrenner Eddy Pauwels wint de Koninginnerit in de Tour de France.

Inzegening van de vernieuwde en vergrote kerk van Oppuurs (20/8).

De Bornemse gemeentediensten vestigen zich op het domein Hemelhof (3/10).

Karel De Smet en Aimé Vercruysse realiseren de film "Klein-Brabant Scheldeland maar ook ... Aspergeland".

Stichting van afdeling Sint-Amands van de Christelijke Middenstands- en Burgersvrouwen (C.M.B.V., nu Markant) en te Bornem van het KWB-mannenkoor.

Overstroming te Weert en te Bornem nadat de sluisdeuren van het Sas te Bornem het begeven hebben.

1951: 60 jaar geleden

Overlijden te Puurs van Jozef Heylen (Nijlen 1887), sedert 1936 pastoor-deken te Puurs en van pastoor Frans Somers (Mechelen 1871) te Breendonk.

Geboorte op 24 februari te Puurs van Leo Hellemans, algemeen directeur Media bij de VRT; te Liezele op 1 februari van kunstschilder Maria Vleminckx en te Breendonk op 13 december van beeldend kunstenaar Joris Maes.

Inwijding te Bornem van drie nieuwe kerkklokken (1 mei) en van het Sint-Jozefziekenhuis met materniteit (28/10).

Heropstart van de V.V.V.-Klein-Brabant-Scheldeland na de oorlogsperiode.

Stichting te Sint-Amands van de turnkringen Pac Sam en Ves en te Ruisbroek van de sociale huisvestingsmaatschappij Eigen Woning.

Aanstelling van Pastoor Alfons Moors te Breendonk (6/5), van Deken Cyriel De Block te Puurs (13/5); van Joris Mees (Bornem 1909) tot pastoor te Malderen en van Jozef Deley tot pastoor te Lippelo.

Weert wordt als laatste gemeente van Klein-Brabant aangesloten op het elektriciteitsnet.

1946: 65 jaar geleden

Geboorte te Puurs (°Antwerpen) op 5 augustus van jeugdschrijver Roger Van Hoeck en te Oppuurs op 13 maart van CD&V-politicus Freddy Saerens, burgemeester van Sint-Amands.

Letterkundige Richard Dewachter (Kalfort 1897) publiceert "Het Huis bij de Schoren".

1941: 70 jaar geleden

Geboorte te Puurs (°Ramsdonk) van leraar en auteur Ward Vanachter; te Blaasveld (woont te Bornem) van beeldend kunstenaar Mar Vleeshouwers en te Kalfort (°Willebroek) van Paul Caluwe, professor chemie aan de University of Syracuse (New York).

Dichter Pol Le Roy (Hingene 1905) publiceert zijn tweede dichtbundel "Getuigenissen"

1936: 75 jaar geleden

Dichter Bert Peleman (Puurs 1915) publiceert zijn tweede dichtbundel "Als uete Maged"

1931: 80 jaar geleden

Geboorte te Hingene van José Geal, alias Toone VII van het Brusselse Poppentheater Toone; te Lier van beeldhouwer Jan Mees uit Oppuurs; te Mariekerke van Jan Joos van de Cultuurkring De Meivis.

Overlijden te Brussel op 2 juni van kunstschilder Marthe Massin, echtgenote van dichter Emile Verhaeren en te Kontich van kunstschilder Remi Maes (Puurs 1849).

Inwijding van de Boerenkrijgdenkplaat van de Vlaamse Toeristenbond te Bornem-Warregaren.

1921: 90 jaar geleden

Geboorte te Mariekerke op 19 december van componist en ere-directeur Bornemse muziekacademie, Marcel De Boeck.

Installatie van het eerste telefoon- en telegraafkantoor van Klein-Brabant in het station van Oppuurs.

1911: 100 jaar geleden

Geboorte te Puurs van leraar en auteur Wilfried Cloostermans († Heverlee 1979).

Emile Verhaeren publiceert de dichtbundels "Les Heures du Soir" en "Les Plaines" (het laatste deel van de reeks "Toute la Flandre").

1886: 125 jaar geleden

Geboorte te Mariekerke op 29 juli van schoolinspecteur, medestichter van de "Vlaamsche Filmkens" en auteur van o.m. het eerste nummer "De wonderde tocht", Frans Hammenecker († Mechelen 1960), broer van priester-dichter Jan Hammenecker.

Overlijden te Bosvoorde van Louis Marie, graaf d'Ursel (Hingene 1809), katholiek volksvertegenwoordiger, later senator.

Emile Verhaeren publiceert zijn tweede dichtbundel "Les Moines"

1836: 175 jaar geleden

Geboorte te Sint-Amands van schrijver Petrus Eduardus Van Droogenbroeck († Berlaar 1891), broer van dichter Jan Van Droogenbroeck.

Bij wet van 17 juni 1836 wordt Breendonk een afzonderlijke gemeente, los van Puurs.

1711: 300 jaar geleden

Geboorte te Sint-Amands van Daniël Servaes († Mechelen 1777), fiscaal raadgever bij de Raad van Vlaanderen te Gent en vanaf 1761 raadsheer bij de Grote Raad te Mechelen.

1411: 600 jaar geleden

Geboorte te Weert van Adriaan Dullaert († Mechelen 1471), kroniekschrijver in dienst van de bekende familie de Croy en medestichter van het Kartuizerklooster te Scheut.

1211: 800 jaar geleden

Eerste vermelding van Breendonk als Brededunc bij de verkoop van een bos door de abdi van Kornelimünster.

Nog verkrijgbaar

Volgende jaarboeken en bijzondere uitgaven van de Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant vzw zijn nog beschikbaar:

• Vleugels boven Klein-Brabant - Deel 1	€ 25,-	• De Zeuthoeve te Puurs	€ 6,50-
• Vleugels boven Klein-Brabant - Deel 2	€ 25,-	• De brouwerij "Het Hof"	€ 6,50-
• Klein-Brabants Sagenboek	€ 19,-	• De Gansbroekhoeve	€ 6,50-
• Dag Betovergrootouders	€ 28,-	• De Eegael	€ 10,-
• Wie gaat er mee naar Amerika?	€ 19,-	• Het Echelpoelhof	€ 10,-
• Klein-Brabants Molenboek	€ 28,-	• Het Tempeliershof en de Rozendaalhoeve	€ 20,-
• Het Kasteel van Bornem - Deel 1	€ 32,-	• S' Hertoghshoeve	€ 14,-
• Archeologie in Klein-Brabant	€ 20,-	• Hoeve De Crake in Pullaar	€ 18,-
• Den Volcke ten Baete	€ 25,-	• Kunstboek: Paul Schokkaert	€ 18,-
• Het Engelsch Klooster te Bornem	€ 21,-		

Boeken besteld door geïnteresseerden in de streek van Klein-Brabant krijgen het boek gratis thuisbezorgd.

Voor bestellingen buiten Klein-Brabant gelden volgende tarieven: - België: prijs te verhogen met 10 Euro verzend- en verpakingskosten
- voor de rest van de Europese Unie: prijs te verhogen met 20 Euro

Boeken zijn tevens afhaalbaar in Erfgoedhuis De Casteleyn tijdens de openingsuren; zie hiervoor: www.erfgoedhuisdecasteleyn.be

Boeken worden best besteld via het secretariaat: gsm 0478 91 15 12, email: heemkunde_klein_brabant@skynet.be

Een middeleeuwse waterput te Liezele (970 -1040 n.C.)

Geert Segers

In maart 2006 werd bij funderingswerken voor een appartementsgebouw te Liezele een middeleeuwse waterput gevonden.

Liggingplan waterput

Het was eerder toevallig dat amateur-archeoloog B.S. uit de Puurse deelgemeente in een bouwput vlakbij de kerk een verkleuring in de grondstructuur bemerkte. Hij waarschuwde de pers en de bevoegde archeologische dienst. Gezien de onderbemanning op deze dienst werd mij gevraagd om de mogelijkheden voor een noodopgraving te bekijken. In sneltempo werd via de gemeente aan de aannemer toestemming gevraagd om een archeologisch onderzoek uit te voeren, wat vrij snel toegestaan werd. Drie dagen later startten we met het onderzoek.

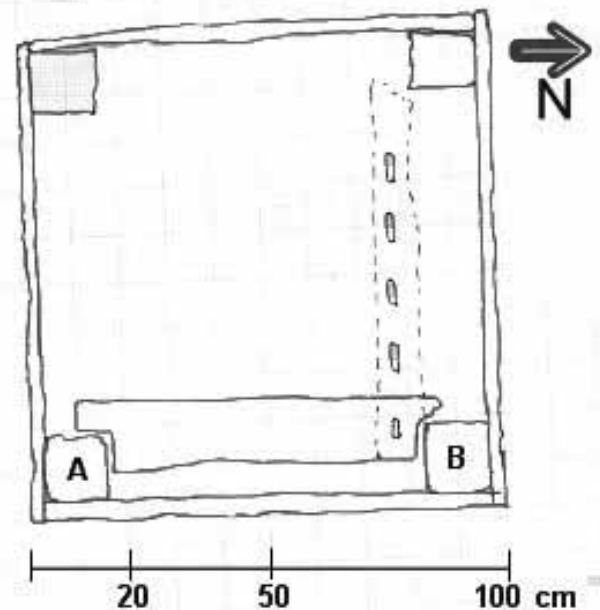

Waterput voor de opgraving (reeds deels ontgraven)

De omstandigheden waarin de opgraving plaatsvond waren allesbehalve ideaal. De waterput was uiteraard bijna volledig vernield en bovendien bleek later dat de inhoud kort daarvoor doorwoeld was en dus waarschijnlijk ook leeggeroofd. Dankzij de hulp van leden van de Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant kon wat overbleef van de put opgegraven worden.

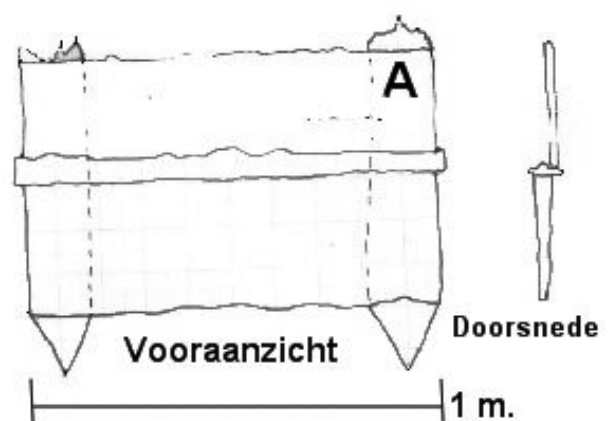
Van de eiken waterput die oorspronkelijk 3,2 m diep was (= onderkant waterput gemeten t.o.v. huidig peil wegdek), was enkel de onderste 60 cm

bewaard op het moment van de opgraving. De graafmachine had ook één van de verticale hoekbalken scheefgetrokken. De put lag 3,5 m van de huidige weg (Liezele-Dorp) af.

Grondplan waterput

De robuuste vierkante houtconstructie, met een uitwendige zijde van ca. 1 meter, was opgebouwd uit vier onderaan aangepunte hoekpalen (doorsnede ca. 13 x 13 cm) waar horizontaal geplaatste planken (lengte ca. 1 m; dikte 4 cm; hoogte 25 cm) tegen geplaatst waren. De hoekpalen stonden aan de binnenzijde van de constructie. Om de inwaartse druk op te vangen, lagen op de bodem planken tussen de hoekpalen (om deze op hun plaats te houden). Tussen de onderste horizontale planken en de tweede rij

Zijzicht waterput

horizontale planken waren horizontale balkjes (steunbruggen) geplaatst die wat breder waren dan de planken; dit ook weer om de druk op te vangen. Deze balkjes bevonden zich slechts aan twee tegenoverliggende zijden. Waarschijnlijk zullen dergelijke balkjes ook hogerop aan de andere tegenoverliggende zijden geplaatst zijn voor een gelijkmatige krachtverdeling. Het gebruikte systeem komt al voor in de Romeinse tijd.

Wat opvalt, is dat de trechtervormige constructiekuil (kuil die bij het maken van de put uitgegraven werd om de waterput in te plaatsen) onderaan zéér nauw aansluit bij de wanden van de put (slechts een 5-tal cm tussen hout en buitenzijde constructiekuil). Het is duidelijk dat het onderste gedeelte van de waterput op voorhand in elkaar gezet werd boven de grond. In de constructiekuil zelf had men te weinig ruimte. De enige manier om het 'geprefabriceerde' onderste gedeelte van de waterput zo diep te krijgen, bestond erin dat men de klaargemaakte gehelen liet zakken door ze te ondergraven van binnenuit. Een hele klus!

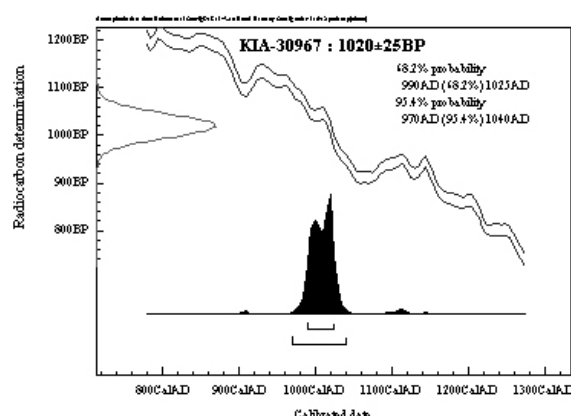

Dikwijls worden in waterputten vondsten gedaan die een licht kunnen werpen op de datering van de put. Bij het archeologisch onderzoek van de waterput te Liezele was het meteen duidelijk dat de inhoud van de put kort voordien door onbekenden door elkaar gehaald werd en dat er niets meer te vinden was. Dit was niet alleen spijtig voor het onderzoek naar de archeologische context van de put, maar zorgde er ook voor dat de verschillende lagen in de put vermengd waren. Zo kon onderzoek naar flora en fauna van de omgeving van de put uit de tijd van zijn ingebruikname niet gebeuren; ook kon niet achterhaald worden waarom of hoe de put in onbruik geraakte. Zelfs plastic van een afdekzeil was onderaan in de put verzeild geraakt door het onbezonnen gedrag van de 'schatzoeker'.

Was de put dichtgeslibd? De perfecte staat van de zijdelingse planken maakt ons ook niet veel wijzer. Het zwakke punt van een houten waterput bevindt zich juist boven het niveau van het grondwater. Schommeling van het grondwater maakt de planken op deze plaats afwisselend droog en nat, wat het rottingsproces versnelt. Het gedeelte van de put wat we nog konden onderzoeken bevond zich onder dit grondwaterpeil. Met de methode die we vermeld hebben, kon men een geprefabriceerde 'bak' vrij eenvoudig onder het grondwaterpeil laten zakken. De zijwanden van de waterput waren alleszins nog helemaal op hun plaats, wat erop wijst dat de waterput niet opgegeven werd omdat de wanden zouden ingestort zijn.

De levensduur van een waterput bedraagt zowat 35 jaar in ideale omstandigheden. Hierbij dient gesteld dat houten waterputten minder lang meelingen dan deze in steen.

Dankzij de financiële tussenkomst van de gemeente Puurs kon een dateringonderzoek op het gebruikte hout uitgevoerd worden. Enkele onderdelen van de put werden overgemaakt aan het KIK (koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium). Via C-14-datering werd duidelijk dat de waterput uit de late 10^e – vroege 11^e eeuw stamt (tussen 970 en 1040 n.C.) De datering werd op een houten plug uitgevoerd en niet op een plank uit vrees voor een mogelijk oud-hout effect.

Calibratie van de houten plug

Deze datering geeft aan dat de dorpskern van Liezele alleszins meer dan 100 jaar ouder is dan de eerste officiële vermelding van deze plaats in 1138-1139 (wanneer de bisschop van Kamerijk de kapel van Liezele toewees aan de abdij van Affligem). Prospectievondsten op andere plaatsen te Liezele wezen er al vroeger op dat de regio al veel langer bewoond was. Zo werden op het Steentjen scherven van handgevormde potten (ijzertijd, Romeins) gevonden naast beter dateerbare aardewerkfragmenten van onder meer Urmitz-waar (190 – 260 n.C. - uit het Rijnland ingevoerd aardewerk) en Mayenwaar (eind 3^e – midden 5^e eeuw – eveneens uit het Rijnland). Bij de aanleg van een huis in Hof Ter Bollen werd dan weer een vrij groot wandfragment van Badorf-ceramik met radstempelversiering gevonden (725 – 900 n.C.). De vondst van de waterput vormt wel het tot nu toe het oudste 'in situ' bewoningsspoor te Liezele.

Verder leert de vondst van de waterput ons ook dat de kerk van Liezele niet buiten het dorp stond, zoals wel eens vooropgesteld werd.

Trouble tyt

Benny Croket

Godsdienstige meningsverschillen¹ alleen kunnen geen reden genoeg zijn om alles in vuur en vlam te zetten, toch niet voor het grootste deel van de bevolking, ook niet in de Nederlanden van de zestiende eeuw. Buiten het anabaptistische exces van Münster in 1535, woonden mensen met een andere religiebeleving naast en tussen de rooms-katholieken zonder dat dit tot agressief gedrag tegenover mekaar of tegenover de overheid aanleiding gaf. Repressie van de regering tegenover 'kettters' bestond uiteraard wel. Het was pas vanaf aanvang jaren zestig dat de calvinisten zich radicaler en uitdagender gingen opstellen. Deze gereformeerden schaamden zich wel niet om doopsgezinden – voor hen een woekerende kwaal – aan te geven bij de autoriteit. Jan Modaal, uit traditie katholiek maar die er zich weinig om gelegen liet, bleef passief² en stuurde zeker niet aan op een conflict dat zou uitgroeien tot een oorlog. Zelfs de pastoors matigden zich in hun preken, op een enkele uitzondering als Broer Cornelis³ in Brugge na.

Als het niet de burgers van de Nederlanden zijn geweest die via spontane protesten en opstanden geweld en tegengeweld uitlokten, dan waren hier zeker andere spelers aan slag. Deze gebruikten niet alleen het spanningsveld van de religieuze diversiteit maar ook andere aspecten, van sociale als economische als politieke aard, om hun niet altijd even scherp afgelijnde doel te bereiken. Oproer en represailles en uiteindelijk oorlog waren niet de uitgangspunten maar werden wel de escalerende gevolgen van hun eigengereide optreden. Het valt niet te ontkennen dat de aanzet tot de Tachtigjarige Oorlog, met name de Beeldenstorm in augustus-september 1566, een georganiseerde actie was van militante calvinisten en dus een specifiek godsdienstig karakter had. Vele van de spelers hierboven waren deze daad in eerste instantie niet genegen – het doorkruiste zelfs hun strategie – terwijl ze zelf, soms met succes, al jarenlang aan politieke obstructie deden. De overtrokken reactie was de zending van de hertog van Alva en met hem duizenden doorwinterde soldaten, de oorlogsveteranen van de tercio's.

En buiten al het religieuze gedoe en de politieke impasse waren er voor de hoofdrolspelers en hun respectievelijke aanhang nog andere ingrediënten voor handen die tot een explosief menu werden gemixt. Enkele bestanddelen die er zeker inzaten: onbehagen, onvrede, wantrouwen, misnoegdheid, rancune. Dit vermengd met onredelijkheid, eigenbelang, ambitie, heerszucht, gekrenkt eergevoel en opstandigheid resulteerde uiteindelijk in een nog door niemand te smaken gerecht.

Buyten de stat sach men de Paelinghen aan de tacken van de boomen hanghen⁴

De mentaliteit van bevolkingsgroepen wordt sterk beïnvloed door voorvallen waarop ze geen vat hebben. Natuurverschijnselen, overweldigende rampen, plots opduikende ziekten, naderend oorlogsgeweld maken een mens onzeker, versterken zijn onveiligheidsgevoel en worden een voedingsbodem voor cynisme of andere negatieve denkbeelden. Schilderijen

en prenten met zwierige Vlaamse kermissen en dorpsfeesten, pap etende bruiloftsgenodigden of een schaatssende menigte zouden ons nochtans maar al te graag doen geloven dat het volk zowel in de stad als op het platteland het midden zestiende eeuw echt naar zijn zin had, als levend in Luilekkerland. Confronterend wel is de vrolijke rondedans onder de krijsende Ekster op de galg⁵ waardoor we beseffen dat het snel kan omslaan

en dat leute en kommer zeer dicht bij mekaar liggen. Als apotheose qua zwartgalligheid in de beginfase van de Tachtigjarige Oorlog, penseelde Bruegel – nochtans bijgenaamd Pier den Drol – De triomf van de dood⁶, waar geraadbraakt, gehangen, onthoofd, gemoord en gebrand wordt onder het mom van godsdienst. Het is echter niet omdat een humanistische Bruegel een sombere tijdsgeest weergaf, dat men dat mag veralgemenen. Hoe voelde die bevolking zich eigenlijk in de jaren voor de Beeldenstorm? Wat was de perceptie over wat rond hen, ver of nabij, gebeurde?

Een vorm van fatalisme was niet vreemd aan de zestiende-eeuwse inwoners van stad of dorp. Van nakend onheil meenden ze de voortekenen te herkennen in een of andere komeet, die opeens aan de nachtelijke hemel verscheen, of in de weken durende regenbuien die de akkers teisterden, en zeker in de geboorte van een misvormd kalf. Een negatieve gebeurtenis werd snel als een straf van god aanzien of als de bemoeienis van de duivel. Ze beschermden zich tegen deze 'kwade hand' door grote kruisen te kalken op hun stallen en deuren, door medaillons of munten met een

kruis of bepaalde kruiden te verstoppen onder de dorpel of in de schouw. Het haalde wel niets uit maar de bewoners voelden er zich geruster mee.

Moeilijk bleef het zich te beveiligen tegen de kracht van de natuur. Zware stormen in herfst en winter en hevig onweer tijdens de zomer maakten bange mensen. Als bij heftige windvlagen de wieken van de molens werden gerukt of de rieten daken werden afgesmeten, dan werd men erg klein. Ook bij donder en bliksem kropen de huisgenoten dicht bij elkaar en prevelden gebeden uit het volksgeloof. Fatale blikseminslagen hadden jaren later nog vertelwaarde. De door de bliksem veroorzaakte ontploffing van het buskruitmagazijn in de Mechelse Zandpoort⁷, waarbij enkele straten van de kaart werden geveegd, de stenen door de gehele stad vlogen en waarbij de stadsgracht gedeeltelijk gevuld werd met puin en bijgevolg "de palingen in de bomen hingen", bleef sensationeel nieuws. Stormvloed veroorzaakten overstromingen in 1551, 1552, 1554 en 1562. Na de Vlaamse Overstroming van 1551 bleven de broekgronden in het Land van Bornem drie jaar onder water staan. De schade was enorm en voor vele eigenaars wogen de baten niet meer op tegen de kosten voor het herstel van de dijken. Hun verzopen gronden werden aangeslagen en veranderden van eigenaar. Aanhoudende vrieskou had eveneens een grote impact op het moreel van de bevolking. Het is een feit dat men tussen 1550 en 1566 een paar zware winters te verwerken kreeg. Maar de winter van 1564-1565 was uitzonderlijk. Op 18 december begon het te vriezen dat het kraakte, zodat in Zeeland schippers en vissers in hun schepen en schuiten stierven van de kou. Voor Rupelmonde bleef de Schelde dichtgevroren tot in februari 1565 en trokken voermannen met paard en volgeladen wagen van de ene oever naar de andere. Om zich te warmen werden her en der wilgenkanten afgezaagd en zelfs de galg werd 's nachts gestolen, zo werd in Antwerpen toch verteld, om te dienen als brandstof.

Nog moeilijker was het weren van besmettelijke ziektes. Al werd door de plaatselijke autoriteit een verbod opgelegd om te reizen naar plaatsen, zelfs het naaste dorp, waar de pest en of 'de zwetende ziekte' zich manifesteerde, toch kon niemand verhinderen dat elk gehucht, elke straat getroffen werd. Stadsmensen met een buitengoed op het platteland, vluchtten naar daar en zochten zo weinig mogelijk contact. Eenmaal herkend als geïnfecteerde, werd de zieke gemeden en afgezonderd en viel hij dikwijls ten prooi aan kwakzalverij. Bidden tot de pestheiligen bleek dan voor velen de enige remedie. Het hoefden echter niet altijd ziektes te zijn met akelig klinkende namen want griep was in die tijd eveneens een volhardende bondgenoot van de 'man met de zeis'. Ieders leven, rijk of arm, hing constant aan een zijden draad.

Spanning was ook tastbaar als legerafdelingen door de streek trokken of als de compagnieën van de rode roede klopjachten hielden op bedelaars en vagebonden. Mateloze ergernis bestond over de inkwartiering van duizenden Spaanse soldaten. Bedreigend waren de benden die het platteland afschuiden om 's nachts de pachters te bestelen en die zich overdag verscholen in afgelegen herbergen of in de stallingen van hun plaatselijke tipgevers. En de rondlolende, getaande "Gyptenaren" zag men liever gaan dan komen. Of als een vreemde passant⁸ talmde in de dorpsstraat, was de dorpeling op zijn hoede en poogde hij te weten te komen wie dat was en

wat hij kwam doen. Nieuwkomers werden altijd argwanend bekeken want er waren al genoeg behoeftigen ten laste van de parochie.

Het nieuws dat de schippers meebrachten uit Antwerpen dat de vloot van "Den Turck" Malta insloot, werd door het volk niet op applaus onthaald. Dergelijke berichten brachten nervositeit want waar of niet waar terwijl bij voorkeur het ergste werd geloofd. Immers, vele geruchten, de zogenoemde famen, waren goed verpakte leugens of halve waarheden die, hoe verder ze van de plaats van ontstaan rondgestrooid werden, hele waarheden werden. Deze verzinsels stonden bol van moord en verkrachting, van brandschatting en plundering. De geruchtenmolen werd later trouwens een sterk wapen in de propagandastryd. Hun doel was om door paniekzaaij de mensen schrik aan te jagen en hun dagelijks leven te ontwrichten.

Waren bovenstaande gevoelens van onbehagen en verwarring sterker aanwezig rond 1550-1565 dan in voorgaande of latere periodes? Zeker niet maar ze zijn deel van een geheel aan negatieve emoties - die ze gelaten ondergingen - van mensen die geen benul hadden van een langdurige, geruststellende zekerheid en die in combinatie met andere, plotse gebeurtenissen en onder impuls van agitators van de ene op de andere dag tot ontploffing konden komen.

Ende vuel volcx werdt daer erm mede⁹

Philip II

Vele historici hebben de oorzaken van de Tachtigjarige Oorlog meer gezocht in de sociaal-economische malaise midden zestiende eeuw terwijl recentere auteurs deze factor terugbrachten tot zijn ware aandeel. Niettemin hadden de meeste mensen het moeilijk om de eindjes aan mekaar te knopen. Voortdurend had keizer Karel V oorlog gevoerd en voor de betaling van de troepen rekende hij, via de gebruikelijke

beden of anders door leningen, op geld uit de Nederlanden. Zijn zoon, koning Philips II¹⁰, verdedigde eveneens de Spaanse belangen in gans Europa door het inzetten van de eigen legers of het diplomatiek en financieel steunen van zijn bondgenoten. De staatsschuld rees dan ook de pan uit en in de Nederlanden leefde de opinie dat ze gemolken werden voor de glorie van Spanje. De belastingen waren navenant en werden, via de grondlasten en de accijnzen op basisbehoeften, vooral opgebracht door pachters en de burgerij op het platteland. Invloedrijke steden kregen namelijk vrijstellingen en ook de adel, de geestelijkheid en de buitenlandse handelshuizen

bleven praktisch buiten schot. Verwoed deed de centrale regering – in eerste instantie om genoeg geld sneller binnen te krijgen – gedurfde voorstellen tot een fiscale hervorming waaronder een directe heffing op kapitaal maar alles met weinig resultaat. Spanje en de Nederlanden balanceerden daardoor op de rand van het bankroet en de bevolking moest steeds meer geld ophoesten.

Midden zestiende eeuw woonden alleen al in Brabant en Vlaanderen bijna een miljoen mensen. Deze provincies behoorden dan ook tot de dichtst bevolkte gewesten van Europa. Steden – met Antwerpen als absolute uitschieter – trokken migranten aan van overal. Vooral ook omdat op het platteland niet iedereen een inkomen kon purely uit landbouw zagen velen in een verhuis naar de stad, waar ze hoopten werk te vinden, de ultieme oplossing voor hun zorgelijke financiële toestand. Dat werd dikwijls een desillusie en ze vielen terug op de stedelijke voedselbedelingen. Voor de meeste dagloners in de dorpen was de situatie niet rooskleuriger al probeerden die wat bij te verdienen in de vlasbewerking. Voor hen die het helemaal niet meer zagen zitten, bleef de beroepsbedelarij het enige redmiddel. En al was er na de vrede met Frankrijk in 1559 een economische heropleving, met hogere lonen en weinig werkloosheid, dan werd die snel en sterk afgeremd door de kaapvaart in het Kanaal, door handelsconflicten met Engeland, één van de belangrijke handelspartners, en door de Deens-Pools-Zweedse oorlog. In- en uitvoer vielen stil en duizenden mensen kwamen zonder werk te zitten. Zij die nog werk hadden zagen hun loon dalen. Tegelijk stegen de pacht prijzen voor de landbouwgronden steeds verder. Doffe ellende was het gevolg, niet alleen voor de laagste sociale klassen maar ook voor de gezinnen uit de onderste regionen van de brede middenklasse. Deze economische crisis verbreedde zeker de sociale kloof tussen de verscheidene standen maar het blijft een open vraag of de massa armen dit lot zonder boe of ba aanvaardde of juist meer afgunst ging opwekken tegenover de rijken en superrijken.

De Nederlanden konden niet volledig voorzien in hun eigen graanbevoorrading en waren deels afhankelijk van import uit de aan de Oostzee gelegen Baltische staten en uit Noord-Frankrijk. Wanneer die invoer stokte en het beleid hierop niet krachtadig reageerde, dan loerde hongersnood om de hoek. De Nederlandse bevolking ondervond dit kort na de ijzige winter van 1556-1557. De graanschepen konden de Nederlandse havens

niet meer binnenlopen waardoor de graanprijzen door speculatie snel de hoogte gingen. Heel wat steden konden niet langer dagelijks brood uitdelen aan de behoeftigen. Tot deze laatste vernamen dat dit in Brussel nog wel gebeurde en velen zo goed als uitgehongerd naar daar trokken en er stierven van ontbering. De regering slaakte een zucht van verlichting toen in juni eindelijk de eerste scheepsladingen met graan gelost werden. Hongersnood werd tevens snel synoniem van opstandigheid en rellen. In de loop van 1565 tot in het eerste kwart van 1566 was het weer zo ver. Door de oorlog tussen Denemarken en Zweden was er geen scheepvaartverkeer meer mogelijk vanuit de Oostzee en dus ook geen aanvoer van graan naar de Nederlanden. Bovendien was door de barre winter de graanoogst in de Zeventien Provinciën mislukt en werden de bestaande voorraden door de opkopers achter gehouden om hun winsten te verhogen. Honger, extreem hoge broodprijzen – de prijs voor rogge was in sommige plaatsen met meer dan tweehonderd procent gestegen – en brood van slechte kwaliteit deden het volk protesteren. Hier en daar werden de opkopers openlijk bedreigd of geslagen en in Breda, Mechelen, Antwerpen en heel wat andere plaatsen kwam het tot opstootjes. De vrees voor een algemene hongeropstand was voelbaar zowel bij de regering als bij de plaatselijke overheid, die door het volk beschuldigd werd van de graanhandelaren te beschermen. De schrik dat er iets op komst was zat er dik in.

Meer dan de helft van de bevolking in de Nederlanden was al blij als ze elke dag iets te eten had en vele pachters schraapten ieder jaar hun guldens en stuivers bij elkaar om hun belastingen te korten. De meeste rijken konden hun bezit consolideren maar de armen werden steeds armer. En is het geen feit dat wie arm is en honger heeft, zijn oor gemakkelijker leent aan hem die een betere toekomst voorspelt en die afgeeft op de rijkdom van de katholieke kerk? En geloofde dat volk niet al te graag dat het hele overheidsapparaat corrupt was? De calvinistische predikanten speelden hier enthousiast en handig op in en met goed resultaat.

Den Coninck van Hispaengien heb ick altijd gheeert¹¹

Dit durfde de onbekende auteur¹² van het loflied op Willem van Oranje toch beweren. Maar dat schijn bedriegt zou overduidelijk worden in verscheidene breekpunten tussen koning Philips II en enkele van zijn directe vertegenwoordigers in de Nederlanden. Zo botste de Spaanse zucht naar centraal beleid met onze provinciale manier van besturen. Elke provincie¹³ was een staatje op zich, met eigen zeden en regels en zelfs eigen rechtspraktijken, dat zich vastklampte aan haar privileges. Ieder gewest had zijn eigen overlegorgaan, de Statenvergadering, waar afgevaardigden van de steden, belangrijke edellieden en de hogere geestelijkheid uit dat gewest vooral debatteerden over hun opstelling tegenover de beden van de vorst. Daarentegen was voor de Nederlanden sinds 1531 een staatkundige organisatie op poten gezet waarbij de landsheer of de plaatsvervangende landvoogd zich liet adviseren door de Raad van State, de Geheime Raad en de Raad van Financiën¹⁴. Deze centrale raden werden bevolkt door de topadel¹⁵ en door gespecialiseerde juristen. Wanneer de vorst er bovendien heil in zag om alle vertegenwoordigers van de Nederlandse provincies tegelijk te consulteren dan riep hij de Staten-Generaal bijeen. Maar dit

'Een vette door twee mageren aangerand' Bruegel 1559

gebeurde zelden. Uiteindelijk golden zijn besluiten voor alle gewesten. Feit was dat de besluitvorming vooral voorbereid werd in de Raad van State door de permanente leden: bisschop Granvelle, de rechtskundige Viglius en de edelman Berlaymont. De geringe mogelijkheid om bij belangrijke zaken enige invloed uit te oefenen op het beslissingsproces leidde tot tandengeknars bij de andere raadsleden waaronder de prins van Oranje, de markies van Bergen en de graven Egmont en Hoorne - de 'grotten' - die uiteindelijk bedankten voor de hen toegemeten figurantenrol. Als stadhouder¹⁶ in hun respectievelijke provincies moesten ze wel de beslissingen van de regering in Brussel doorvoeren maar ze spaarden hun kritiek op het beleid niet en met verdragingsmanoeuvres probeerden ze er onderuit te komen. Soms legden ze de verzoeken van de landvoogdes gewoonweg naast zich neer omdat ze ondervonden dat deze niet sterk in haar schoenen stond en slechts de speelbal was van Granvelle. Maar ook Philips II waren ze meer dan eens ongewillig. Toen deze begin 1562 wenste dat de Nederlandse ordonnantietroepen zouden ingezet worden in Frankrijk om er de calvinistische Hugonoten te bekampen, gingen Oranje en Egmont hiermee niet akkoord. Ze stipuleerden dat dit een zaak was voor de Raad van State, uitgebreid met alle stadhouders en de ridders van het Gulden Vlies. In deze ridderorde hadden de dwarsliggende 'grotten' een sterke aanhang. En tot ongenoegen van de koning weigerde de raad de troepen-zending. Of Philips II dit ooit zou vergeten?

Willem van Oranje

ten het speelterrein van enkele invloedrijke, adellijke families. Elk jaar was er een gedeeltelijke vernieuwing van deze stadsraad. De centrale regering had bekomen dat zij de nieuwe schepenen mocht kiezen uit een kandidatenlijst die hen was voorgelegd. Uit de schepenen stelde de landvoogdes iemand voor om de openstaande burgemeesterszetel te bezetten. Begrijpelijk opteerde de regering voor de haar meer meegaande personen opdat die bij dringende verzoeken voor belastingsgeld zich inschikkelijk zouden opstellen. Maar aan de andere kant, zoals in Antwerpen, bestond een groot

deel van de Brede Raad uit kooplui en vertegenwoordigers van de ambachten en die hechtten meer belang aan zakencijfer en orderboek. Als deze raadsleden ondervonden dat de centrale regering beslissingen nam die nefast waren voor de Nederlandse handel in het algemeen en meer specifiek voor hun eigen zaken — en dat gebeurde meer dan eens — dan gingen ze tegenwerken. En hierbij vonden ze goed gehoor bij onder andere de als burggraaf van Antwerpen gemakkelijk aanspreekbare Oranje, die het Nederlandse handelsbelang boven het Spaanse staatsbelang stelde. En als het hen goed uitkwam, stemden de meeste steden daarmee in, blokkeerden in de Statenvergadering de stemming voor de beden, en voerden op die manier oppositie tegen de centrale regering. De bevolking, zowel in de stad als op het platteland, kregen de 'grotten' op hun hand toen hun onafgebroken eis om de werkloze Spaanse tercio's in de Nederlanden te ontbinden en de soldaten terug naar Spanje te sturen gehoor kreeg, ook al duurde het tot 1561 voor "dit Spaensch gespuys" en "dit gewormte"¹⁷ effectief richting zuiden vertrok. Verder opteerden ze voor een afzwakking van de plakkatens in verband met de geloofsvervolgung, ook omdat ze die vervolging onder de controle van de eigen gerechtshoven wilden houden zonder dat de zo gevreesde Spaanse inquisitie hier een vinger in de pap zou krijgen. De plaatselijke schepenbanken bedekten trouwens heel wat 'stille ketterij' met de mantel der liefde en waren geneigd tot toegevingen aan de calvinisten als hierdoor de openbare orde werd gevrijwaard. Maar informanten briefden veel van deze nalatigheden over aan de Spaanse autoriteit. Het had tot gevolg dat koning Philips II zich nog onverzoeenlijker ging opstellen.

De kwestie die zowel de adel als de steden als de hogere geestelijkheid op één lijn bracht, was het plan voor de nieuwe kerkelijke indeling van de Nederlanden. Tot het einde van de jaren vijftig werden de pastoors en de dekens geleid vanuit bisdommen ressorterende onder de aartsbisdommen Reims en Keulen. Philips II, in navolging van zijn vader, wou met een herindeling bekomen dat niet langer een anti-Spaanse invloed van de buitenlandse aartsbisschoppen gevreesd moest worden en dat de Nederlandse provincies dankzij eigen aartsbisdommen een hechter geheel zouden vormen. Achttien bisschopszetels werden voorzien en de aartsbischop van Mechelen zou het primaatschap waarnemen. Ook Rome zag de voordelen van deze reorganisatie en verwachtte dat hiermee de strijd tegen het protestantisme krachtadiger zou worden gevoerd. Het plan lekte echter uit en snel rees er heftig protest tegen diverse artikelen in het voorstel. Om de nieuwe bisschoppen een inkomen te verschaffen had de commissie, waarbij Granvelle, voorgesteld om het merendeel van de bisschoppen in naam tot abt van een abdij in hun respectievelijke bisdom te benoemen. Hierdoor zouden belangrijke abdijsinkomsten getransfereerd worden naar het bisdom; zo zou de abdij van Affligem instaan voor de dotatie van de aartsbischop van Mechelen — vooraf was geregeld dat dit een postje werd voor Granvelle - en de Sint-Bernardsabdij van Hemiksem voor de dotatie van de bisschop van Antwerpen. Niet te verwonderen dat de geviseerde abdijen zich verweerden door de knapste Europese juristen op deze zaak te zetten en steun zochten bij alle leden van de provinciale Staten. Maar ook de 'grotten' steunden hun verzet want als abten kregen de bisschoppen, die door de koning waren benoemd, zitting in de Statenvergaderingen en viel te vrezen dat de invloed van de centrale regering

via hen sterker voelbaar zou worden in deze vergadering. En ook om een andere reden raakte de adel gefrustreerd. Tot dan toe waren de bisschopszetels een voorrecht geweest voor de jongere zonen van de topadel. Maar het plan schreef voor dat de nieuwe bisschoppen doctor in de theologie moesten zijn en die vond de commissie niet in de kring van de edelen. Een andere nieuwigheid was dat per bisdom twee inquisiteurs zouden aangesteld worden. Het Antwerpse stadsbestuur gruwde alleen al bij de gedachte want meer inquisitie betekende meer vervolging van andersdenkenden en bijgevolg meer bedreiging voor de vreemde kooplui wat moest resulteren in een verminderde economische activiteit. De angst voor een verscherpte kettervervolging werd bovendien sterk gevoed door de calvinistische geruchtenmolen. Ook de steden voelden zich dus betrokken partij en in de statenvergaderingen overtuigden alle leden mekaar om dit buiten hun weten om bedisseld plan te bestrijden. En hun volharding kende succes want het bisdom Antwerpen werd een tijdlang opgeschort en met de geviseerde abdijen werd een financiële regeling getroffen.

Omdat in dit alles de hand werd gezien van kardinaal Granvelle, werden alle frustraties bij de 'grotten' gefixeerd op deze gunsteling van de koning. Om hem zo doelmatig mogelijk te bekampen, verenigden ze zich in een Liga. Eigenlijk prefereerden 'de grotten' om de Nederlanden te laten besturen enerzijds door de Raad van State — waar de elite van de Nederlandse adel voor zichzelf een belangrijke rol zag weggelegd - en door de frequenter samen te roepen Staten-Generaal en anderzijds door de stadhouders - ook hier weer de topadel - meer bestuursmacht te geven. Later zouden de lagere edelen — die gematigd katholiek waren of neigden naar het calvinisme — zich bij hen voegen en zelfs het voortouw nemen in de oppositie tegen het Spaansgezinde beleid en ijveren voor meer terughoudendheid in de vervolging van de calvinisten. De lagere adel was dan ook het sterkst vertegenwoordigd bij de overhandiging van het Smeekschrift der edelen aan de landvoogdes op vijf april 1566 waarbij Berlaymont de landvoogdes gerust probeerde te stellen met de woorden: "N'ayez pas peur Madame, ce ne sont que des jeux."

Den Cardinael spotte met sommighe heeren deselve noemende ... jonghe sotten¹⁸

Met Granvelle als roerganger in de regering en als voornaamste in de kerkelijke hiërarchie, moest er zelfs niet aan gedacht worden om enige verandering in het staatsbeleid door te drukken. De meeste Nederlanders zagen de kardinaal als de boeman - over hem werden schotschriften verspreid die gretig werden gelezen en lachend aangehoord — en die voor de 'grotten' koste wat kost moest gestopt worden.

Granvelle was een uit Franche-Comté afkomstige jurist die, zoals zijn vader die de belangrijkste adviseur was geweest van keizer Karel V, erg ambitieus was en altijd de hoogste posten nastreefde. Sinds zijn jeugd verbleef hij aan het hof en werd er sterk begunstigd door de keizer. Dat hij toen al vijanden voor het leven maakte, is best begrijpbaar. Pas eenentwintig jaar jong torste hij de bisschopsmijter van Atrecht, genoot de financiële voorde-

len maar liet het geestelijk bestuur aan anderen over. In zijn zin naar een verfijnde levensstijl, welke veel geld opslopte, kende de trotse Granvelle geen scrupules over zijn persoonlijke verrijking en die van zijn vrienden en familie. Universitair gevormd, zeer intelligent en sluw tegelijk, was het bijna vanzelfsprekend dat hij zijn vader opvolgde als 'minister', eerst van Karel V en later van Philips II. Dankzij zijn bijzondere vertrouwensrelatie met de koning — die tot zijn schande meer dan eens moest toegeven dat Granvelle het politiek gezien meestal bij het rechte eind had - was hij het die, over de zwakke landvoogdes heen, de touwtjes in handen hield. In zijn optiek van meer centraal bestuur was hij een tegenstrever van de provincialistische politiek in de Zeventien Provinciën. Doordrongen van het absolutisme had hij een hekel aan al te uitgebreide bestuursraden en probeerde hij op een handige manier de besluiten van de koning door te voeren. Granvelle was enkel loyaal voor zijn vorst - al had hij de vervolging van de ketters graag anders, meer gematigd aangepakt - en viste zeker niet naar de sympathie van het volk.

Antoine Perrenot de Granvelle

Als immigrant in de Nederlanden, die het laken naar zich toehaalde, die bovendien geen adellijke geslachtslijn kon voorleggen, maar die vooral dominantie uitstraalde, werd Granvelle gehaat door de 'grotten'. Een opeenstapeling van belangenconflicten dreef een wig tussen hem en de topadel. Bij de postjespakkerij van diverse ambten was hij dikwijls sneller dan de edellieden die er op aasden voor henzelf of hun protegees. Zo vormde

hij een netwerk van schatplichtige getrouwen rond hem. Bij de keuze van de landvoogdes was hij een andere mening toegedaan dan de Nederlandse 'grotten' en zijn voorkeur werd door de koning gevolgd. Met Philips II voerde hij een persoonlijke briefwisseling, opende als eerste de koninklijke aanmaningen en besluiten en maakte deze volgens zijn eigen inzicht bekend. Dat Granvelle de 'grotten' in de Raad van State buiten spel zette, verteerden dezen niet en ze — ze noemden zichzelf "les principaux des pais" - trokken zich terug uit die raad¹⁹. De uiteindelijke druppel die de emmer deed overlopen was zijn benoeming in 1561 tot kardinaal van de Nederlanden en aartsbisschop van Mechelen waardoor hij nu ook formeel in de Raad van State de belangrijkste persoon na de landvoogdes werd en in de Statenvergadering van Brabant het voor het zeggen kreeg. De verneerde Willem van Oranje en Egmont beklagden zich bij Philips II over de kardinaal maar zonder veel effect. Toen Oranje, om het politieke tij in zijn voordeel te doen keren, solliciteerde om als superintendent van Brabant

aangesteld te worden, bekritiseerde Granvelle dit plan heftig bij de vorst en kon dit verhinderen. Al was er tussen de twee een schijnvriendschap, toch herkende Granvelle Willem van Oranje als de leider van de oppositie en bevestigde dit vermoeden aan de koning.

Qua moraal werden midden zestiende eeuw vele edelen maar gering ingeschat. Drinkgelagen, nachtelijke pleziertochten en andere uitpattingen waren voor hen die het zich konden veroorloven een geliefkoosd tijdverdrijf. Ooit werd over hen bericht: "Onder de groten van dit land wast een jeugd op met wier zeden ik mij noch kan noch wil verdragen; met uitzondering van weinigen is het bederf zo algemeen dat ik alleen hen niet zou willen besturen maar hen nauwelijks zou willen zien of op gelijke voet met hen leven."²⁰ Maar niet alleen de adel was ziek in dat bedje, ook de spotte Granvelle was een fervent rokkenjager wiens escapades in geuren en kleuren verhaald werden in eigentijdse schandalenkronieken.

De gefortuneerde kardinaal, goede vriend van de hertog van Alva, zou uiteindelijk het onderspit delven. Dit dankte hij aan de landvoogdes die hem om zeer persoonlijke redenen liet vallen. Om bovendien de kritiek van de topadel aan haar adres te stoppen, stuurde ze er bij de koning op aan om zijn vertrek uit de Nederlanden te bevelen. De comploterende, oude vijanden van Granvelle aan het Spaanse hof - tevens tegenstanders van Alva - overtuigden met enige dwang Philips II om de kardinaal op te dragen Brussel te verlaten. Zondebok Granvelle vertrok in maart 1564 maar enkele van zijn acolieten bleven hier op post en zouden hem de volgende jaren nog veel informatie over het reilen en zeilen in de Nederlanden bezorgen waarmee hij de koning vanuit het buitenland zou adviseren. De 'groten' mochten een pluim op hun hoed steken, keerden terug in de Raad van State maar slaagden er niet in om de Zeventien Provinciën op een ordentelijke manier te besturen. Deze regeerloosheid - die we toch mede als het gevolg van de persoonlijke intriges tussen twee heerszuchtige mannen, Granvelle en Oranje, mogen bestempelen - samen met de calvinistische radicalisering in heel wat gewesten, leidde tot wanorde, tot opstandigheid. Het uitbarsten van de Beeldenstorm was nog maar een fractie van tijd.

Bibliografie

Wie zich wil verdiepen in deze facetten van de Opstand, moet zeker volgende werken doornemen:

- J. Presser: *De Tachtigjarige oorlog*, Elsevier, Amsterdam-Brussel (1941) 1945
- R. Fruin: *Het voorspel van de 80-jarige oorlog*, het Spectrum, Utrecht-Antwerpen 2004; door Fruin geschreven in 1859-60
- S. Groeneveld en H. L. Leeuwenberg: *De Tachtigjarige Oorlog Opstand en consolidatie in de Nederlanden (ca 1560-1650)*, Zutphen 2008
- R. van Roosbroeck, *Antverpia Mercatorum Emporium Antwerpen de vermaarde koopmansstad Geschiedenis van de Opstand in de Nederlanden*, Den Grans, Antwerpen 1988
- R. van Roosbroeck, *Willem De Zwijger, Mercatorfonds, Antwerpen*, 1974

Eindnoten:

- ¹ Zie B. Croket: *Trouble tyt*, in *Mededelingen van de Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant* vzw, nummer 21, Bornem 2010, blz. 4 tot 8
- ² T. Van Ermen: *Beeldenstorm in het zestiende-eeuwse Gent*, een historisch-antropologische studie naar de katholieke passiviteit in de Nederlanden, masterscriptie Universiteit Gent, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 2007-2008
- ³ Minderbroeder Cornelis Adriaensz. Van Dordrecht (+1581) was een heftig volksprediker en onverzoenlijk tegenover de gereformeerden; al in 1569 werd hij in een satirisch boek gehemeld door zijn tegenstrevers
- ⁴ Uit F.G.V.: *Antwerpsch Chronykje*, in het welk zeer veele en elders te vergeefs gezogte geschiedenissen, sedert den jare 1500 tot het jaar 1574, Leyden 1743, blz. 46
- ⁵ Eén van de treffendste schilderijen (1568) van Pieter Bruegel de Oude
- ⁶ Ook gedateerd als gemaakt in 1568
- ⁷ Gebeurde op 7 augustus 1546; hierbij vielen circa 170 doden, voornamelijk op 't Zandt en in Nekkerspoel.
- ⁸ Het werd nog nooit onderzocht maar onze regio, op de grens van Vlaanderen met Brabant, kende mogelijks een bijzondere aantrekkingskracht voor bannelingen die zich net over de grens kwamen vestigen en tevreden waren met een hut op de heide
- ⁹ Uit R. van Roosbroeck: *De kroniek van Godevaert van Haecht over de troebelen van 1565 tot 1574 te Antwerpen en elders*, De Sikkel, Antwerpen 1929, deel I blz. 3
- ¹⁰ Philips II volgde in oktober 1555 Karel V op als landsheer van de Nederlanden en in 1556 werd hij koning van Spanje
- ¹¹ Uit het eerste couplet van het Wilhelmus
- ¹² Filips de Marnix werd dikwijls naar voor geschoven als auteur van het Wilhelmus maar dit werd nooit bewezen; het moet geschreven zijn voor 1571; Adriaen Valerius heeft de tekst een weinig aangepast en publiceerde het in zijn *Nederlandsche Gedenck-clanck* in 1626
- ¹³ Provincie was de gebruikte term om een gewest aan te duiden; het graafschap Vlaanderen, het hertogdom Brabant waren provincies in de Nederlanden of de Zeventien Provinciën
- ¹⁴ Gaspar Schetz (1513-1580), heer van Grobbendonck en Hingene, had als thesaurier-generaal een erg belangrijke functie in deze raad
- ¹⁵ Eén van de vroege leden van de Raad van State was Claude Bouton, heer van Corbaron, die in Bornem en Weert vele eigendommen had; hij was ook de auteur van *Miroir des Dames*; zijn zoon en erfgenaam Thierry zag vele van die eigendommen verloren gaan na zijn rebellie tegen de koning; zie ook eindnoot 8 in B. Croket: *Rumpst in Bornem*, deel 2, in *Mededelingen van de Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant* vzw, nummer 20, Bornem 2009, blz. 13; zie ook M. Baelde, *De collaterale raden onder Karel V en Filips II (1531-1578)*, *Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België*, nr. 60, Brussel 1965, blz. 241-242
- ¹⁶ Te vergelijken met provinciegouverneur
- ¹⁷ Zo betitelde Oranje de Spanjaarden in zijn apologie of verantwoording van zijn daden in 1581
- ¹⁸ Uit E. van Meeteren: *Commentarien ofte Memorien van den Nederlandtschen Staet, Handel, Oorloghen, ende Gheschiedenissen van onze tijden*, 1608, folio 31 recto
- ¹⁹ Ze zouden er later in terugkeren na de toezegging vanwege de koning van een ruime financiële tegemoetkoming maar lieten in 1563 terug verstek gaan om pas terug te zetelen na het vertrek van Granvelle in 1564
- ²⁰ Uittreksel uit een brief van Maria van Hongarije aan keizer Karel; zie E. De Bock, *De Nederlanden, Heideveld-Hasselt*, 1966, blz. 143

Proeve van Klein-Brabantse bibliografie (deel 8)

Paul Servaes

ANVB, "Het licht achterna". Philip Boël exposeert de hele zomer lang, in De Streekkrant, 11 augustus 2010 (tentoonstelling E. Verhaerenmuseum)

AUWELAERT Patrick, "Weinig schilders zijn zo begaafd als Ramah". Henri Ramah 1887-1947, in Kunstijdschrift Vlaanderen, jaargang 59, nr.331, juni 2010, p. 517-520.

BECO, In de kijker: Tom Lamens. "Een wrange nasmaak", in De Streekkrant, 23 februari 2011. (over zanger Tommy Waters, alias Tom Lamens uit Ruisbroek).

BECO, Kris de Bruyne stelt nieuwe cd voor, in De Streekkrant, 16 februari 2011.

BECO, Jozef Van Geert schrijft historisch boek over Bornem, in De Streekkrant, 26 januari 2011.

BINON Dirk, Puurs, Parochieregisters: dopen 1797-1818, Ruisbroek, In eigen beheer, 2010, 280 blz.

BINON Dirk, Puurs, Parochieregisters: overlijdens 1794-1825, Ruisbroek, In eigen beheer, 2010, 314 blz.

BINON Dirk, Puurs, Parochieregisters: dopen 1660-1682, Ruisbroek, In eigen beheer, 2010, 190 blz.

BINON Dirk, Puurs, Parochieregisters: dopen 1682-1697, Ruisbroek, In eigen beheer, 2010, 136 blz.

BLOCK Jane, L'Almanach d'Émile Verhaeren et Théo Van Rysselberghe, in Le Livre et l'Estampe, Brussel, jaargang LV, nr. 172, 2009, p. 9-40.

BORNEM MAGAZINE, informatieblad gemeente Bornem, 40ste jaargang, nr. 219, mei-juni 2010, 24 blz. (Bornem in beelden: Donatus Kwik; Park d'Ursel krijgt grondige face-lift)

BORNEM MAGAZINE, informatieblad gemeente Bornem, 40ste jaargang, nr. 220, juli-augustus 2010, 24 blz. (Histories: Kadee; In beeld: Jan Hammenecker)

BORNEM MAGAZINE, Informatieblad, 40ste jaargang, nr. 221, september-oktober 2010, 24 blz. (In beeld: Pol Van Esbroeck (1911-2010); Histories: Open Monumentendag)

BORNEM MAGAZINE, Informatieblad, 40ste jaargang, nr. 222, november-december 2010, 24 blz. (In beeld: beeldhouwwerk "De Mandenmaker" te Branst; kunstenaar Ruben Van Eeckhout)

BORNEM MAGAZINE, Informatieblad, 41ste jaargang, nr. 223, januari-februari 2011, 24 blz. (Den Heeck, centrum voor constructivisme en concrete kunst; Scheepvaart op de Oude Schelde)

BORNEM, De Nieuwe Snaar, 9de muziekplekje van de SIM-Route, in Publi-Nieuws, Puurs, Drukkerij Baeté, 3 juni 2009, p. 6

BOENDERS Frans & Willy Van Eeckhout, Het uur waarop wij wachten/L'Heure est à prendre, Libertaire gedichten vertaald en verbeeld/Poèmes libertaires à prendre. Voorwoord/Avant-propos Prof. Dr. David Gullentops, Sint-Amands, Provinciaal Museum Emile Verhaeren, 2011, 76 blz.

Brieven van Emile, nr. 3, Sint-Amands, november 2010, 2 blz. (Mededelingen van het Emile Verhaerengenootschap, redactie Rik Hemmerijckx, Paul Servaes) (Espace Verhaeren te Roisin, Verhaerenmonument te Autreppe, Tentoonstelling Librarianum, Tentoonstelling Henry Van de Velde, uitgave Toute la mer va vers la ville)

Brieven van Emile, nr. 4, Sint-Amands, februari 2010, 5 blz. (Mededelingen van het Emile Verhaerengenootschap, redactie Rik Hemmerijckx, René Legrand, Paul Servaes) (Verhaeren Verbeeld; Verhaeren-speurtochtenboek; Scheldehappening; Erfgoeddag: Armoede troef; Nieuwe aanwinsten in het Verhaerenmuseum; Adrienne Fontainas, 1929-2011; Edmond Deman, éditeur d'art; Schenkingen Provinciaal Museum Emile Verhaeren, 2010)

BRUGGEMAN Jordi, Kermis in Weert, in Mededelingen van de Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant, nr. 21, mei 2010, p. 23-26

BUYS Joke en BERGMANS Anna, Een belvédère aan de Schelde. Het Paviljoen De Notelaer in Hingene (1792-1797), Brussel, Vlaams Instituut voor het onroerend erfgoed (VIOE), 2010, 574 blz.

CALLAERT Louis, De naam Puurs en een Puursstraat in Merchtem, in Mededelingen van de Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant, nr. 21, mei 2010, p. 19

CH, Glitter & glamour op het platteland: juweelontwerpster Lutgart Weymiens, in PublideLuxe magazine, Puurs, Drukkerij Baeté, december 2010, p. 32

CHWI, Mensen van bij ons. In de kijker: Koen De Vlieger. Plannen voor kasteel d'Ursel, in De Streekkrant, 30 juni 2010.

COOLS Flor, Uit alle dalen der herinnering: Wouter van Stolwijk. Een Willebroeks pastoor op de brandstapel, in Mededelingen van de Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant, nr.21, mei 2010, p. 9-13

CROKET Benny, Trouble tyt, in Mededelingen van de Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant, nr. 21, mei 2010, p. 4-8

CROKET Benny, Klein-Brabantse families in de spotlights: Rottiers, in Mededelingen van de Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant, nr. 21, mei 2010, p. 27.

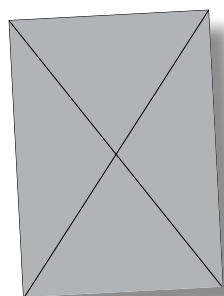
CROKET Benny en BUNGENEERS Joke, Bidden aan den Hinck, in Kasteel d'Ursel Magazine, nr. 25, 7de jaargang, februari-maart-april 2011, p. 12-14.

DE DECKER Jacques, La Marge: La pause poésie du Président, in Le Soir, 28 mei 2010, (over bezoek Herman Van Rompuy aan Sint-Amands).

DENDOOVEN Pascal, Brouwerij Bios-Van Steenberge [uit Ertvelde] ziet veel exportkansen, Eigenzinnige nichebrouwer [ook van het abdijbier "Bornem"] scoort in het buitenland, in De Standaard, 23 juli 2010

DE DECKER Karel E., Aan tafel met Freddy Sarens, burgemeester van Sint-Amands, in PublideLuxe magazine, Puurs, Drukkerij Baeté, december 2010, p. 18-19

DE GEEST Joost, Vlaamse tekeningen te Sint-Amands, in Het Laatste Nieuws, 29 april 2010.

DE KEERSMAECKER Guy, Maria-Ommegang Kalfort-Puurs, Programmabrochure 2010, 36 blz.

DE KEERSMAECKER Jules, Editoriaal: Opnieuw honderd jaar eenzaamheid?, in Land in zicht, driemaandelijks tijdschrift van de Koninklijke Vereniging voor Natuur- & Stedenschoon, Antwerpen, KVNS, jaargang 79, nr. 4, oktober-november-december 2010, p. 1

DE KEERSMAECKER Jules, Een Europees landschapsproject in Sint-Amands: stand van zaken, in Land in zicht, Antwerpen, KVNS, jaargang 79, nr. 4, oktober-november-december 2010, p. 4-5

DEPOORTER Matthias, Vaste hand van Ramah, in Knack, 31 maart 2010.

DE VliegER-DE WILDE Koen, Voor hertog en veerman. Het Paviljoen De Notelaer in Hingene, Antwerpen, Provinciebestuur van Antwerpen, 2010

DE VliegER-DE WILDE Koen, Schermen als een edelman, in Kasteel d'Ursel Magazine, nr. 23, augustus-september-oktober 2010, p. 10-11.

DE VliegER-DE WILDE Koen, Antonine de Mun, de artistieke hertogin, in Kasteel d'Ursel Magazine, nr. 24, november-december 2010-januari 2011, p. 12-13.

DE VliegER-DE WILDE Koen, Alles over De Notelaer, in Kasteel d'Ursel Magazine, nr. 24, november-december 2010-januari 2011, p. 10-11.

DEVOLDERE Luc, Portret van de kunstenaar als een jong meisje. "Vlaams landschap met nonnen" van Liliane Wouters, in Ons Erfdeel, 53de jaargang, augustus 2010, p. 165-167

DROEVEN Valerie, M/V van de week: Dina Tersago, in De Standaard, 19/20 februari 2011.

DUCREY Guy, Survivre à Offenbach. Hélène de Sparte, tragédie d'Émile Verhaeren, in Liana Nissim en Alessandra Preda (redactie), Hélène de Troie dans les lettres françaises, Milaan, Cisalpino, Instituto Editoriale Universitario, 2008, p. 279-293.

FONTAINAS Adrienne, La vie d'Edmond Deman, in Denis Laoureux (redactie), Impressions symbolistes. Edmond Deman, éditeur d'art, Namen, Cultuurdienst van de provincie Namen, 2011, p. 11-18 (over de vriendschap Deman-Verhaeren).

GAVARD-PERRET Jean-Paul, Faire feu de tout bois: Émile Verhaeren et l'anarchisme, in La Revue générale, jaargang CXLIV, nr. 4, april 2009, p. 57-62.

HAGENDORENS Jozef Augustinus Mgr. (Mariekerke 1894), Bloemlezing uit de geschriften van de Missionarissen-Passionisten, Wezembeek-Oppeem, Missiesecretariaat der Passionisten, 2010, 132 blz.

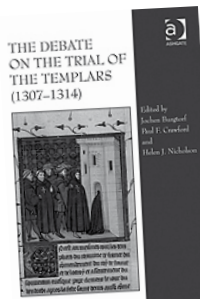
HEMMERIJCKX Rik, Admirez-vous les uns les autres, in Publi-Nieuws, Puurs, Drukkerij Baeté, 14de jaargang, nr. 29, 15 juli 2009, p. 42

HINGENE, Een kunstige kijk op Eikevliet (Tentoonstelling Fritz Van Luppen), in Publi-Nieuws, Puurs, Drukkerij Baeté, 15de jaargang, nr. 17, 28 april 2010, p. 24

HINGENE, Radio- en TV-man Jan Wauters is niet meer, in Publi-Nieuws, Puurs, Drukkerij Baeté, 15de jaargang, nr. 23, 9 juni 2010, p. 4

HINGENE, Waardig afscheid van radiostem Jan Wauters, in Publi-Nieuws, Puurs, Drukkerij Baeté, 15de jaargang, nr. 24, 16 juni 2010, p. 4

HOOGE Filip, Polderbeheer en waterhuishouding te Weert in 1482, in Mededelingen van de Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant, nr. 21, mei 2010, p. 20-22

HOOGE Filip, The Trail of the Templars in the County of Flanders (1307-12) in Jochen Burgdorf, Paul F. Crawford en Helen J. Nicholson (samenstellers), The debate on the trial of the Templars (1307-1314), Farnham-Burlington, Ashgate, 2010, p. 285-307

HOORNE Philip, Originele Verhaeren-etsen in Sint-Amunds, in <http://knack.rnews.be>

J.D., Roisin Poète Poète ... Le Musée Verhaeren ressuscite, in La Province, 26 januari 2010.

KASTEEL d'URSEL MAGAZINE, Antwerpen, Provinciebestuur, nr. 22, mei-juni-juli 2010, 16 blz. (Twintigste Kasteelfeesten, Signoër in China ofte De Chinêsche Pomona, Quel beau jour, De hertogen van Arenberg en de muziek, Kasteel d'Ursel goes Google Earth)

KASTEEL d'URSEL MAGAZINE, Antwerpen, Provinciebestuur, nr. 23, augustus-september-oktober 2010, 16 blz. (Restauratie tweede verdieping van start; Poortgebouw in nieuw kleedje (Joke Bungeneers); Ik [Liebrecht Vanbeckevoort] speel in de eerste plaats voor mijn plezier)

KASTEEL d'URSEL MAGAZINE, Antwerpen, Provinciebestuur, nr. 24, november-december 2010-januari 2011, 16 blz. (Dansen met stijl; Hoog Bezoek in Hingene; Welke altviool zal ik kiezen; Alles over De Notelaer, Antonine De Mun, de artistieke hertogin)

KASTEEL d'URSEL MAGAZINE, Antwerpen, Provinciebestuur, nr. 25, februari-maart-april 2011, 16 blz.

(Drie generaties op doek; De zeven laatste woorden; Uit de gazet; Bid-den aan den Hinck)

KLEIN-BRABANT, Robert De Keersmaecker (Bornem) met fotografische kunst te Willebroek, in Publi-Nieuws, Puurs, Drukkerij Baeté, 15de jaargang, nr. 17, 26 april 2010, p. 12

KLEIN-BRABANT, Harry Beuckelaers ingehaald als erelid Toerisme Klein-Brabant-Scheldeland, in Publi-Nieuws, Puurs, Drukkerij Baeté, 15de jaargang, nr. 24, 16 juni 2010, p. 18

KLEIN-BRABANT, Kunstenaar en ere-burger Leopold Van Esbroeck overleden, in Informatieblad Gemeente Sint-Amunds, september 2010, p. 16.

KLEIN-BRABANT, Pol van Krones-Van Esbroeck overleden, in Publi-Nieuws, Puurs, Drukkerij Baeté, 15de jaargang, nr. 33, 18 augustus 2010, p. 4

KLEIN-BRABANT, PubliLuxe magazine, Jaargang 2, nummer 5, Puurs, Drukkerij Baeté, september 2010, 48 blz. (Is Dorpshart [van Puurs] klaar eind 2011?; Op restaurant met Luc de Boeck [nieuwe burgemeester van Bornem], interview door Karel E. De Decker)

KLEIN-BRABANT, PubliLuxe magazine, Jaargang 2, nummer 6, Puurs, Drukkerij Baeté, december 2010, 48 blz. (Interviews met Jan Hertog (Sint-Jozefziekenhuis Bornem), Freddy Sarens (Burgemeester Sint-Amunds), Juweelontwerp-ster Lutgart Weymiens, paardenmenner Eric Van Praet)

KLEIN-BRABANT, Beelden van een eeuw 1880-1980, bijlagen bij Het Nieuwsblad, editie Mechelen-Lier: 1. Het Nieuws uit uw streek, 20 november; 2. De jeugd uit uw streek, 22 november; 3. De straten van uw streek, 23 november; 4. Werken in uw streek, 24 november, 5. De gebouwen van uw streek, 25 november 2010; 6. Vrije tijd in uw streek, 26 november 2010.

KNCS, Seppe pakt Sint-Amunds in met zijn gedichten, in Passe-Partout, 9 februari 2011.

KNCS, Vliegende bommen boven Bornem, in Passe-Partout, 9 februari 2011.

KNCS, Kris De Bruyne zoals nooit tevoren, in Passe-Partout, 3 maart 2011.

Landschapskrant Schelde-Durme, Dendermonde, Regionaal landschap Schelde-Durme, 5de jaargang, nr. 2, september 2010.

LBP, Heemkringarchief naar Erfgoedhuis, in De Standaard, 18 januari 2011.

MARIEKERKE, "De Wase Kruisweg" in de O.L.Vrouwparochie-kerk, in Publi-Nieuws, Puurs, Drukkerij Baeté, 14de jaargang, nr. 23, 3 juni 2009, p. 39.

MICHIELS Karel, Abraham Hans, een vergeten heemkundige?, in Mededelingen van de Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant, nr. 21, mei 2010, p. 16-19

MICHIELS Karel, Felix Eyskens, Leven en werk, in Mededelingen van de Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant, nr. 21, mei 2010, p. 32-33

MICHIELS Karel, Opmerkelijke prestatie van een Klein-Brabander in Frankrijk, in Mededelingen van de Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant, nr. 21, mei 2010, p. 34

MOENS Veerle, Kasteel d'Ursel goes Google Earth, in Kasteel d'Ursel Magazine, nr. 22, mei-juni-juli 2010, p. 14

MOENS Veerle, Hoog bezoek in Hingene, in Kasteel d'Ursel Magazine, nr. 24, november-december 2010-januari 2011, p. 6-7.

PAUWELS Taf, Europees president Herman Van Rompuy brengt bezoek aan Emile Verhaeren-museum en 101 jarige [te Sint-Amands], in Gazet van Antwerpen, 27 mei 2010

PERMENTIER Ludo, De Standaard Taalbijlagen, verschenen als extra-bijlagen bij De Standaard van 25/26/27/28 en 29 oktober 2010, elk 12 blz.

RMG, In de kijker: Michel Moortgat, Manager van het jaar 2010, in De Standaard, 12 januari 2011.

ROCHTUS Dirk, Vlaams-nationalisten zijn geen nazi's, in De Standaard, 29 oktober 2010.

ROCHTUS Dirk, Drijft Turkije weg van het Westen, in De Standaard, 16 december 2009.

ROCHTUS Dirk, Woelige tijden wachten Berlijn, in De Standaard, 19/20 juni 2010.

ROCHTUS Dirk, Turken en Koerden, in De Standaard, 1 juli 2010.

SCHELDELAND, Langs Schelde, Dender en Rupel: Wandelen en tafelen, Winter in Scheldeland, Dendermonde, Toerisme Scheldeland vzw, 2010, 23 blz.

SERVAES Paul, Emile Verhaeren kort, in Publi-Nieuws, Puurs, Drukkerij Baeté, 14de jaargang, nr. 27, 1 juli 2009, p. 43

SERVAES Paul, Klein-Brabant kort, in Publi-Nieuws, Puurs, Drukkerij Baeté, 14de jaargang, nr. 23, 3 juni 2009, p. 21 en nr. 29, 15 juli 2009, p. 10

SERVAES Paul, Succes voor de Klein-Brabantse filmregisseur Erik Lamens, in Publi-Nieuws, Puurs, Drukkerij Baeté, 14de jaargang, nr. 20, 13 mei 2009, p. 25

SERVAES Paul, Gerard Richter portretteert Verhaeren, in Publi-Nieuws, Puurs, Drukkerij Baeté, 14de jaargang, nr. 19, 6 mei 2009, p. 54

SERVAES Paul, De brieven van Emile, in Publi-Nieuws, Puurs, Drukkerij Baeté, 14de jaargang, nr. 50, 9 december 2009, p. 46

SERVAES Paul, Familie Verhaeren moleneigenaars, Puurs, Drukkerij Baeté, 15de jaargang, nr. 1, 1 januari 2010

SERVAES Paul, In Memoriam kunstschilder Wilhelmine Barbé-Van Gucht, Ereburger van Klein-Brabant, in Mededelingen van de Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant, nr. 21, mei 2010, p. 14-15.

SERVAES Paul, Klein-Brabanders in het nieuws (Duvel, Frans Van Praet en Hector Rombaut), in Publi-Nieuws, Puurs, Drukkerij Baeté, 15de jaargang, nr. 15, 14 april 2010, p. 10

SERVAES Paul, Proeve van Klein-Brabantse Bibliografie (Deel 7), in Mededelingen van de Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant, nr. 21, mei 2010, p. 28-31.

SERVAES Paul, Voorzitter Europese Raad Herman Van Rompuy op bezoek, in Publi-Nieuws, Puurs, Drukkerij Baeté, 15de jaargang, nr. 23, 9 juni 2010, p. 12

SERVAES Paul, Klein-Brabanders in het nieuws: Mgr. Hagendorens uit Mariakerke, in Publi-Nieuws, Puurs, 15de jaargang, nr. 42, 20 oktober 2010, p. 17.

SERVAES Paul, Klein-Brabanders in het nieuws: Vlaams landschap met nonnen: Gijzegem en ... Sint-Amands, in Publi-Nieuws, Puurs, 15de jaargang, nr. 42, 20 oktober 2010, p. 33.

SERVAES Paul, Emile Verhaeren blijft actueel (Werkkamer Verhaeren opnieuw opengesteld; Bibliotheek Verhaerenuitgave), in Publi-Nieuws, Puurs, Drukkerij Baeté, 15de jaargang, nr. 45, 10 november 2010.

SERVAES Paul, Nieuw nummer van "Brieven van Emile", in Publi-Nieuws, Puurs, Drukkerij Baeté, 15de jaargang, nr. 49, 8 december 2010, p. 16.

SERVAES Paul, Sint-Amandsenaar in het nieuws, in Publi-Nieuws, Puurs, Drukkerij Baeté, 15de jaargang, nr. 50, 15 december 2010, (Peter De Mey, p. 10 en Bart Jacobs, p. 22)

SERVAES Paul, Twee opmerkelijke tentoonstellingen in 2011 [in Verhaerenmuseum te Sint-Amands], in Publi-Nieuws, Puurs, Drukkerij Baeté, 15de jaargang, nr. 51, 22 december 2010, p. 8.

SERVAES Paul, Willy Kessels, in Publi-Nieuws, Puurs, Drukkerij Baeté, 16de jaargang, nr. 1, 1 januari 2011, p. 29 (naar aanleiding van tentoonstelling in Fotografiemuseum te Antwerpen).

SERVAES Paul, Emile Verhaerenmuseum in rouw, in Publi-Nieuws, Puurs, Drukkerij Baeté, 16de jaargang, nr. 4, 26 januari 2011, p. 34.

SINT-AMANDS, Van Rompuy eert dichter Emile Verhaeren, in De Morgen, 27 mei 2010.

SINT-AMANDS, Ere-burgemeester Georges Ceurvelt overleden, in Publi-Nieuws, Puurs, 15de jaargang, nr. 38, 22 september 2010, p. 4.

SINT-AMANDS, Huldeplaat Jan Van Droogenbroeck feestelijk onthuld, in Publi-Nieuws, Puurs, Drukkerij Baeté, 15de jaargang, nr. 33, 18 augustus 2010, p. 14

SINT-AMANDS, Informatieblad van het gemeentebestuur van Sint-Amands, 45ste jaargang, nr. 114, september 2010, 24 blz.

SINT-AMANDS, Informatieblad van het gemeentebestuur van Sint-Amands, 45ste jaargang, nr. 115, november 2010, 24 blz. (Dompel je onder in de wonderse wereld van het woord: Jan Van Droogenbroeckjaar)

SINT-AMANDS, Jan Van Droogenbroeck 175 jaar geleden geboren, in Publi-Nieuws, Puurs, Drukkerij Baeté, 15de jaargang, nr. 28, 14 juli 2010, p. 8.

SINT-AMANDS, Informatieblad van het gemeentebestuur van Sint-Amands, 46ste jaargang, nr. 116, januari 2011, 24 blz. (Provinciegouverneur was op bezoek; Ere-burgemeester Alfons Pauwels is niet meer)

SINT-AMANDS, Dubbeltentoonstelling Verhaeren verbeeld, in Publi-Nieuws, Puurs, Drukkerij Baeté, 16de jaargang, nr. 8, 26 februari 2011, p. 4.

TF, Museum pakt uit met etsen bij gedichten Emile Verhaeren, in Gazet van Antwerpen, 8 maart 2010.

VAN DEN BOSSCHE Karel, 'Uit vriendschap: ?! Voedselhulp aan de bevolking in 1914-1918, in Ons Heem, tijdschrift voor lokaal erfgoed Vlaanderen, Mechelen, jaargang 62, nr. 1, januari-februari-maart 2009, p.37-60.

VANDERJEUGD Tim, Zomerzoektocht met Frank Deboosere, Rijmend door Brabant, in De Standaard, 17/18 juli 2010 (zoektocht van Ramsdonk, over Londerzeel, Malderen, Opdorp, Sint-Amands, Puurs, Breendonk en Kapelle-op-den-Bos naar Ramsdonk)

VAN GEERT Jozef, Vliegende bommen boven Groot-Bornem 1944-1945, Bornem, In eigen beheer, 2010, 148 blz. (Inleiding door Karel Michiels).

VAN KERCKHOVEN Gert, VERHEYEN Cedric en WINKELMANS Jos, Den Volcke ten Baete, 150 jaar nieuws uit de regio, Bornem, Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant, 2010, 192 blz. (Jaarboek 2010).

VAN STAPPEN Jos, Buggenhout in de Geuzentijd, in Ter Palen, driemaandelijks tijdschrift van heemkring Ter Palen te Buggenhout, 34ste jaargang, nr. 4, december 2010.

VERHAEREN Emile, Toute la mer va vers la ville, Textes de Emile Verhaeren, images de Colette Van Poelvoorde & Roland Denaeyer. Pr face de Rik Hemmerijckx, Brussel, Alpaca Collection, 2010 (Bibliofiele geillustreerde uitgave, genummerd van 1 tot 22 en gesigeneerd, van vijftien gedichten of fragmenten van gedichten uit diverse bundels van Verhaeren).

Verhaeren en zijn tijd, Literatuur, Kunsten, Politiek, Economie, Uitvindingen/Verhaeren et son temps, Littérature, Arts, Politique,  conomie, Inventions, Sint-Amands, Provinciaal Museum Emile Verhaeren, 2011, 8 blz. (tijdtafel).

VERSCHOORE Nicole, Mais oui, c'est encore Verhaeren! , in La Semaine, 20 januari 2010.

VERSCHOORE Nicole, Lettre de Flandre: Émile Verhaeren et l'Escout   Saint-Amand, in La Revue générale, jaargang CXLIV, nr. 8-9, augustus-september 2009, p. 106-107.

VOS Hendrik, Het charisma van Europa. Secretaris-president Van Rompuy, in De Standaard, 10/11 november 2010.

VOS Hendrik, Standbeeld voor de onbekende renner, in De Standaard, 25 februari 2011.

WAUTERS Jan, Eddy Merckx. Getuigenissen van Jan Wauters, Gent, Uitgeverij Borgerhoff en Lambrichts, 2010, 176 blz.

WINKELMANS Jos, Uit de gazet, in Kasteel d'Ursel Magazine, nr. 25, 7de jaargang, februari-maart-april 2011, p. 10-11 (selectie over de familie en domein d'Ursel uit het archief van drukkerij Baeté).

WVK, Sint-Amands: Herman Van Rompuy bezoekt Verhaerenmuseum, in Het Laatste Nieuws, 27 mei 2010.

De vaart van Bornem

Filip Hooghe

Het nieuwe Jaarboek 2011 'Het Kasteel van Bornem. Duizend jaar Europese Geschiedenis. Deel 2: Vanaf Pedro Coloma (1586) tot heden' bevat talloze ongekende ontdekkingen over de plaatselijke geschiedenis van Bornem. Hier volgt een voorsmaakje over het Sas en de vaart van Bornem.

Bouw van het Sas van Bornem

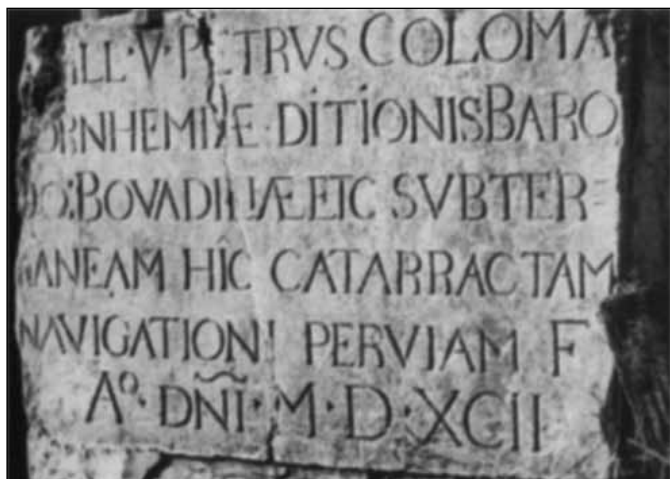
Het ontstaan van een nieuwe Scheldebedding had de oude arm tot een binnenwater herleid. De oude sluis aan de Steendamdijk in Bornem werd door toedoen van Pedro Coloma omgebouwd tot een volwaardig sas groot genoeg om schepen van de Schelde te kunnen binnenloodsen in de Oude Schelde en vice versa. Overstromingen en de tand des tijds hadden hun tol geëist van de oude sluis en reeds in 1566 schreef don Carlos d'Avalos, in naam van Isabella Gonzaga, de toenmalige eigenares van het kasteel, vanuit het verre Ischia in Italië een brief aan Philippe vanden Castele, ontvanger van Bornem, en gebod hem erop toe te zien dat de sluis zou hersteld worden.¹ In 1572 waren reeds enkele herstellingen uitgevoerd aan de sluis.² Zijn plannen de sluis uit te bouwen tot een volwaardig sas (toen al!) stuiten echter op nogal wat verzet van hogerhand, zoals de Raad

meer hieronder.⁵ Op 18 november 1592 gaf Pedro Coloma de opdracht tot de bouw van het Sas aan Adrian van Meerbeeck.⁶ Naast de bouw van een sas werd tegelijkertijd ook de verbindingsgracht tussen Oude en Nieuwe Schelde verbreed.⁷ Toen Coloma liet weten dat hij voor de gedane kosten een tolrecht op het sas zou invoeren, probeerde de "dijkagie" hem in zijn voornemen te stuiten, maar moest het tegen de argumentering van de baron afleggen.⁸

Op het afgewerkte sas werd een gedenksteen aangebracht waarop de volgende tekst gegraveerd werd: "Door de doorluchtige heer Pedro Coloma, baron van het Bornem's rechtsgebied, heer van Bobadilla, enz. werd deze ondergrondse goot tot een bevaarbare weg gemaakt. Ten jare ons Heren 1592".⁹ Vandaag is deze steen echter spoorloos en bestaat er slechts nog een foto van. Het "Sas van Bornem" is in ons land nog steeds de oudst bewaarde mechanische sluis. Het Sas werd een belangrijke toegangsweg voor de lokale handel en nijverheid, die zo hun handelswaar via het kasteel naar de grote steden voeren. Nog tot de Tweede Wereldoorlog bleef het Sas in gebruik.

Pedro Coloma weigert een vaart te graven (1592-1597)

Op 13 november 1592 stemden de inwoners van Bornem in om een eenmalige bijdrage te betalen aan hun nieuwe heer contador Pedro Coloma, baron van Bornem, voor het bouwen van het Sas én het graven van een vaart. Deze vaart zou komen "over de oude Schelde ten bequaemste ende

Gedenksteen van het Sas van Bornem, 1592
(HEYMANS, Weert aan de Oude Schelde, 120)

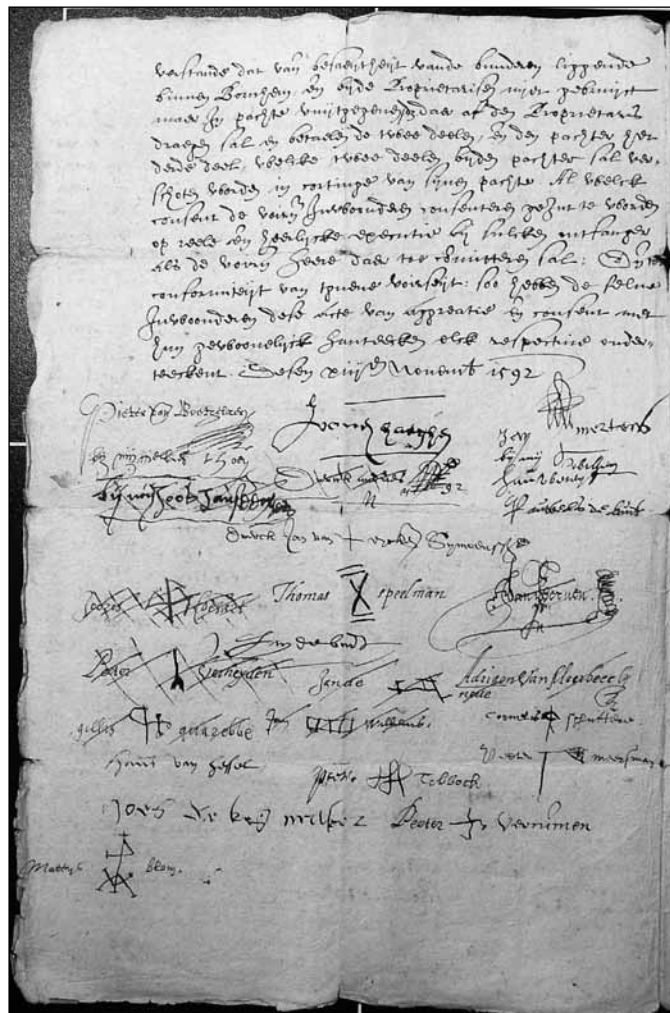
van Vlaanderen en de Grote Raad van Mechelen.³

De oude sluis, die meer dan waarschijnlijk nog deze was gebouwd door Robrecht van Kassel in 1318, had een breedte van 6 voet. Pedro Coloma liet ze uitbreiden naar een sas met een breedte van 16 voet en een lengte van 120 voet. Vier grote sasdeuren regelden het debiet.⁴ Op 13 november 1592 stemden de inwoners van Bornem in om een eenmalige contributie te betalen aan hun heer tot het maken van het Sas én een vaart, waarover

Kaart uit Generaelen Metingh boeck van A. Vertonghen van 1787 met in de linkerhoek het wiel bij het Hof ter Nat, bovenaan 'Den Beijaert dijk' en onderaan rechts 'Het Quaet Bunder'. Foto Jos Winkelmanns. (ANTWERPEN. Privé-archief Notaris Luc Rochtus, Caerte ofte Generaelen Metingh boeck de Prochie en Graefschappe van Bornhem en Marikerck door A. Vertonghen, 20 april 1787). Reproductie ten strengste verboden.

oirboirlijcxste vaert ende navigatie ende soude comen over de oude ettinge ende die twee wielen liggende over de westzijde vanden Baeijersdijck ende alzo loopende ende abotterende aen 't Steenen ende Schalien hujs van wijlen Gysbrecht de Cock staende opt Quaet Bunder". De inwoners van Bornem wilden dus reeds in 1592 dat er een kanaal werd gegraven vanaf de Oude Schelde tot in het dorpscentrum (i.e. de Rijkenhoek) én lopend naar "het Quaet Bunder", dus naar het Buitenland tot de Nieuwe Schelde!

Handtekeningen op de petitie van de gemeentenaren van Bornem met de vraag aan baron Pedro Coloma om een sas aan te leggen en een vaart te mogen graven vanuit Bornem-centrum richting Oude Schelde en Buitenland.

(BORNEM, Kasteelarchief, Série 2, Carton 16, Liasse 1, 13 november 1592).

In 1597 smeekten de onderdanen van heer Coloma opnieuw om de toelating een vaart te graven van de Oude Schelde tot aan het dorpscentrum, zodat zij er gebruik van zouden kunnen maken om boten te laten aanmeren en in de winter niet meer de slechte weg van een halve mijl over een slechte dijk tot aan de rivier zouden moeten gebruiken. Pedro Coloma weigerde dit echter omwille van de schade die dit zou veroorzaken, doordat dit kanaal moest getrokken worden dwars door zijn gronden. Pas in 1828 zal graaf Charles Ghislain de Marnix deze vaart laten uitgraven. Maar het plan voor een vaart werd dus reeds in 1597 door de inwoners van Bornem aan hun heer voorgesteld!¹⁰ Hierna volgt de transcriptie van de brief van de gemeentenaren van Bornem aan baron Pedro Coloma.

Transcriptie: recto: Om dieswille dat mijn heere Pedro Coloma Baenderheere vanden Lande van Bornhem tot gerieve ende meeste oirboire van opsetenen ende inwoonderen van Bornhem voirseijt soude geerne doen maecken een Sas om met behoorlijke getijden te vaeren met haerlieden goeden ende graenen naer Antwerpen, Mechelen ende andre plecken zoo int passeren ende repasseren van huerliederscepen ende dat te brengen duer oft neffens de oude sluijs liggende inden Steendamdijck tegen over Temsche ende alzo zijne cours nemende over de oude Schelde ten bequaemste ende oirboirlijcxste vaert ende navigatie ende soude comen over de oude ettinge ende die twee wielen¹¹ liggende over de westzijde vanden Baeijersdijck ende alzo loopende ende abotterende aen 't Steenen ende Schalien hujs van wijlen Gysbrecht de Cock staende op 't Quaet Bunder daerduer de selve inwoonderen grootelijck soudent gedient worden ende dat ten minste coste ende ten gereetste veerde ende commoditeijt van hunlieders. Maer want 't selve 't Sas ende vaert groote somme sal kosten ende dat die inwoonderen daer duere gedient sullen wesen, soo hebben de selve inwoonderen om de goede affectie ende wille die sij totten voirnoemde heere, sijn huysvrouw ende kinderen sijn draegende als wesende hunlieders heere ende defenseur, vuyt libre ende vrije herte geconsenteert tot maecken van 't voirnoemde Sas ende vaert te contribueren voir een maele sulcx sij bij desen belooven te betaelen bij twee pajementen d'een helft kersmis naestcomende ende d'ander ende leste pajemente te kersmisse '93 eerstcomende van elcken bunder hochlant wesende besaeijt drij Carolus guldenen ende van t'guene nijet besaeijt en is te betaelen eenen gulden, midtsgaders van elcken bunder bossche (gereserveert schommels)¹² dertich stuijvers met alsulcke

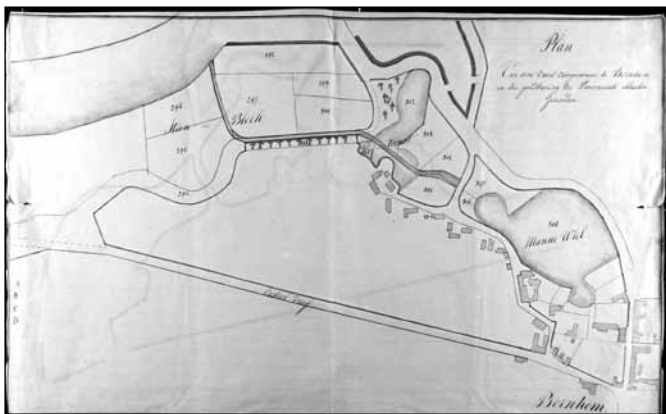
verso: verstande dat vande besaeytheit vande bunderen liggende binnen Bornhem ende bijde proprietarissen nijet gebruyct maer in pachte vuytgegeven, dat daer af den proprietaris draegen sal en betaelen de twee deelen, ende den pachter sal verschoten worden in cortinge van sijnen pachte. Al welck consent de voirnoemde inwoonderen consenteren geint te worden op reele ende heerlijcke executie bij sulcke ontfangen als de voirnoemde heere daer toe committeren sal. Ende tot conformiteijt van 't guene voirseijt soo hebbende selve inwoonderen dese acte van aggregatie ende consent met hun gewoonelijck hanteecken elck respective onderteekent. Desen xiiij^{en} november 1592.

[Getekend:]

Pieter van Boetelaer Joos Verhaeghen Jan Mertens
 Nelis Thoen Dierick Andries 1592 Willem Lauwereys
 Joos Jansseghers Pauwels de Budt
 Jan van Eycke Symoenssone
 Jooris Coesart Thomas Speelman F. Van Werven
 Jan de Budt
 Peeter Verheyden Jan de Neve Adriaen van Meerbeeck
 Gillis Quarebbe Jan Willems Cornelis Schuttere
 Hans van Heffel Peeter Tobbock Peeter Meersman
 Joes de Kersmaker Peeter Vernimmen
 Mattys Blom.¹³

Aanleg van de Vaart door Charles Ghislain de Marnix (1828)

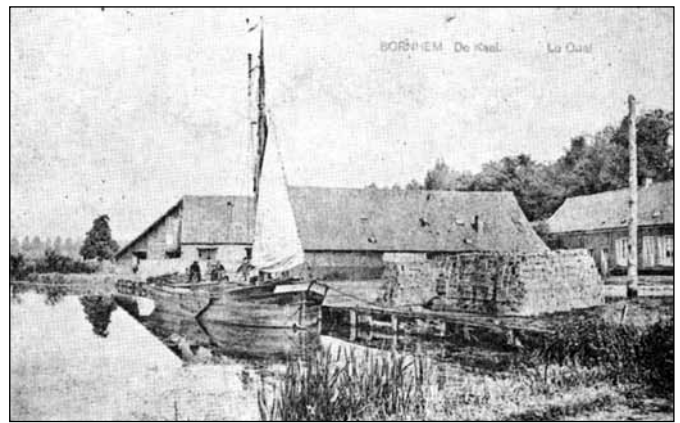
Het jaar 1828 is een jaar dat in de geschiedenis van Bornem gerust mag omschreven worden als toen het Wirtschaftswunder van Bornem plaatsvond. Na de noodlottige overstromingen van 1825 en de daar-opvolgende armoede en hongersnood, kan men zich niet van de indruk ontdoen, dat graaf Charles Ghislain de Marnix alles in het werk stelde om zijn gemeente Bornem er terug bovenop te helpen. Hij deed dit door een schenking in de vorm van de aanleg van een nieuw kanaal tussen Bornem-centrum en de Oude Schelde, om zo de gemeente toegankelijk te maken via de Schelde en de economie te laten heropleven. Zijn katholiek-liberale geest zal hier ook wel meegespeeld hebben. In 1828 liet Charles Ghislain de Marnix de bevaarbare Oude Schelde door een vaargeul, de zogenaamde «Vaart», verbinden met een nieuwe aanlegkade tussen de Rijkenshoek en de Temsesteenweg, waar de schepen konden komen laden en lossen en zo werd de Bornemse handel minder afhankelijk gemaakt van anderen. Het kanaal is tot op de dag van vandaag nog steeds een belangrijk landschapselement in Bornem en een bewijs van hoe de familie de Marnix haar stempel heeft gedrukt op de welvaart van Bornem.¹⁴

Plan van de loop van de Vaart van Bornem, 1828.
(BORNEM, Kasteelarchief, Série 2, Carton 12, Liasse 3, Quittances 1828)
Reproductie ten strengste verboden.

De Kaai van Bornem

Door het graven van de Vaart tussen de Rijkenshoek en de Oude Schelde in 1828 ontstond een aanlegplaats vlak bij het centrum van Bornem die «De Kaai» heette. Zo kreeg de lokale handel, zoals de mandenmakerij en de wissenhandel, een stimulans. Graaf de Marnix bleef echter de handel in Bornem controleren, daar hij eigenaar was van de kaai. Ieder schip diende bij doorvaart van de sluis van Bornem (het Sas) gemiddeld 10 frank te betalen aan de graaf. Het trekken van het schip kostte 12 fr. en deze prijs werd bepaald volgens de diepe of ondiepe ligging van het schip, dus volgens het gewicht van de lading. De kaai van Bornem bleef in gebruik tot 1940.¹⁵

De Kaai van Bornem.
(Klein-Brabant in oude prenten, I, nr. 111)

Bibliografie

- ANTWERPEN. Privéarchief Notaris Luc Roctus, Caerte ofte Generaelen Metingh boeck der Prochie en Graefschappe van Bornhem en Marikerk door A. Vertonghen, 20 april 1787.
BORNEM. Kasteelarchief, Série 2, Carton 16, Liasse 1.
Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. Deel 13n 3, Provincie Antwerpen, Arrondissement Mechelen, Kanton Puurs, Klein-Brabant. Turnhout, 1995.
HEYMANS, F. Weert aan de Oude Schelde. Gent-Mariakerke, 1985.
Klein-Brabant in oude prenten, I. (Jaarboek van de Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant v.z.w., VII-VIII). Bornem, 1972-1973.
PEPERMANS, G. "Beurtschipperij anno 1854 in Bornem". Heemkundig Jaarboek. Uitgave van de Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant v.z.w., XXVII (1992) 87-90.
ROCHTUS, L. en HOOGHE, F. Het Tempeliershof en de Rozendaalhoeve: een nieuwe kijk op de geschiedenis van Weert. Antwerpen-Bornem, 2004.

Eindnoten:

- ¹ BORNEM. Kasteelarchief, Série 2, Carton 16, Liasse 1, Ordonnantie van Don Cesar davalos tot maeken van de sluis.
- ² BORNEM. Kasteelarchief, Série 2, Carton 16, Liasse 1, Wettelijke certificatie van kosten geschiet in 't maeken van de sluis, anno 1572.
- ³ ROCHTUS en HOOGHE, Het Tempeliershof en de Rozendaalhoeve, 238.
- ⁴ ROCHTUS en HOOGHE, Het Tempeliershof en de Rozendaalhoeve, 238.
- ⁵ BORNEM. Kasteelarchief, Série 2, Carton 16, Liasse 1, 13 november 1592.
- ⁶ BORNEM. Kasteelarchief, Série 2, Carton 16, Liasse 1, 18 november 1592.
- ⁷ Bouwen door de eeuwen heen, 13n 3, 54.
- ⁸ BORNEM. Kasteelarchief, Série 2, Carton 16, Liasse 1, Minute de la réponse du Baron de Bornhem à ceux des dicages s'opposants au bâtiment du sas, nr. 4
- ⁹ ROCHTUS en HOOGHE, Het Tempeliershof en de Rozendaalhoeve, 238.
- ¹⁰ BORNEM. Kasteelarchief, Série 2, Carton 16, Liasse 1, 25 oktober 1597.
- ¹¹ Het wiel bij het latere Hof Ternat en het Manne Wiel, gelegen aan de westzijde van de Beyerdijk, waarop de Temsesteenweg nog steeds loopt.
- ¹² In de linkermarge: welke sullen betalen als ledich lant
- ¹³ BORNEM. Kasteelarchief, Série 2, Carton 16, Liasse 1, 13 november 1592.
- ¹⁴ Bouwen door de eeuwen heen, 13n 3, 50-51. De auteur vermeldt hier verkeerdelijk als jaartal 1820. PEPERMANS, "Beurtschipperij anno 1854 in Bornem", 87.
- ¹⁵ PEPERMANS, "Beurtschipperij anno 1854 in Bornem", 87.

Van devotieprentje tot bidprentje¹

Karel Michiels

Bidprentjes, devotieprentjes, santjes, doodsbeeldekens², ... we kennen ze allemaal. Ze werden uitgedeeld op school, bij bedevaarten en bij de eerste en plechtige communie. De eerste bidprentjes waren gewone devotieprenten. Zoals de naam zegt, willen devotieprenten de vroomheid bevorderen door de mysteries van het geloof aanschouwelijk voor te stellen, Bijbelse gebeurtenissen in beeld te brengen en het leven van de heiligen te doen herleven. Vroeger werd al geopperd dat ze eerst in de dertiende eeuw opdoken. Deze visie wordt bevestigd door de toevallige vondst in 1953 van enkele authentieke exemplaren van omstreeks 1250. Twee eeuwen lang werden deze prenten met de hand getekend en ingekleurd, overwegend op perkament.

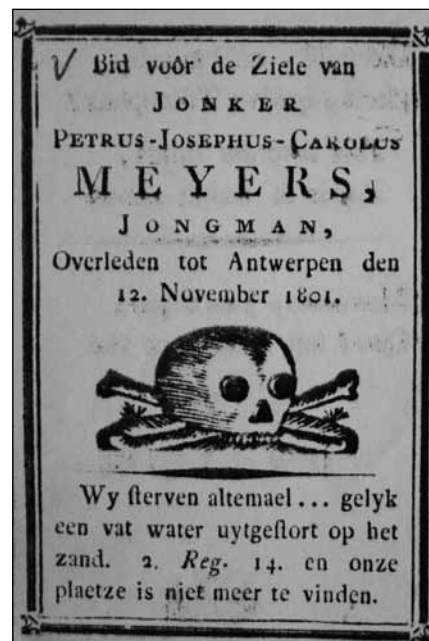
Hun gelijkenis met miniaturen betreffende voorstelling, opvatting en techniek is zo opvallend dat men tussen beide een direct verband moet zoeken. In de veertiende eeuw zijn ze van papier en op groot formaat dankzij de houtsnede. In volgende eeuwen krijgt de kopergravure de bovenhand en met een voorkeur voor een kleiner formaat. Deze prentjes op perkament en papier beleefden in de zeventiende en achttiende eeuw een

grote bloei met Antwerpen als centrum. Hier waren tientallen kunstenaars, tekenaars, schilders, plaatsnijders, verluchters en drukkers werkzaam. Nog lang na de dood van de graveurs werden hun platen steeds opnieuw afgedrukt en bleef men duizenden exemplaren afleveren tot circa 1830 de litho op het voorplan trad. Dan volgde de echte massaverspreiding.

Slechts een deel van de productie was bestemd voor binnenlands gebruik, voor de vele gilden en congregaties. Met duizenden werden ze uitgevoerd naar de missielanden van Zuid-Amerika en het Verre Oosten. Ook in de Noordelijke Nederlanden werden grote partijen binnen gesmokkeld, wat nu nog blijkt door het feit dat daar veel meer exemplaren bewaard zijn gebleven dan in het zuiden. Het is ook niet verwonderlijk dat de oudste bidprentjes gewijd zijn aan de nagedachtenis van religieuze personen. De oudst bewaarde prentjes zijn alle afkomstig uit Nederland maar ze

zijn niet ouder dan het midden van de zeventiende eeuw. De ontstaansperiode van het bidprentje wordt dan ook gezien tussen 1600 en 1650. Eigenaardig genoeg gebeurde dit niet in het roomse zuiden maar in het protestantse noorden, waarschijnlijk omdat de godsdienstbeleving in het noorden vrijer was. De dodenliturgie kon zich dan ook vrij ontplooiën en de geplogenheden rond dood en begraving ontplooiden zich ongeremd terwijl in het zuiden men zijn toevlucht zocht tot een ander soort beleving van de doodsgebruiken en rituelen. Een middel daartoe was het bidprentje.

Knekelprentje

Hoe men het ook bekiijkt, de oudst bewaard gebleven bidprentjes zijn afkomstig uit de Noordelijke Nederlanden en niet ouder te dateren dan de eerste helft van de zeventiende eeuw, niet toevallig de glorieperiode van de contrareformatie. Toen begon het concilie van Trente zijn vruchten af te werpen: de geloofspunten waren duidelijk geformuleerd, de kerkelijke macht hersteld en de kerkelijke hiërarchie was sterk gestructureerd. In het zuiden

genoot de katholieke kerk alle voor- en nadelen van een staatskerk maar in het noorden moest ze vechten voor haar bestaan en stelselmatig werd ze er in het verweer gedwongen. Het was een milieu waarin het bidprentje gunstig kon gedijen.

De affectief geladen, fijne kopergravuurtjes vielen vooral in de smaak van een devoot vrouwelijk publiek. Was het een compensatie voor de kille calvinistische sfeer waarin men in het noorden moest leven? Maar waar verbleef dan het vrouwelijke devote publiek in de Noordelijke Nederlanden? Het kloosterleven was er op sterven na dood. Van de begijnhoven bleven slechts enkele resten over, die ternauwernood geduld werden. Toch waren er nog vrouwelijke roepingen en diegenen die het konden, namen hun intrek over de landsgrenzen. Maar de grote meerderheid vond zijn religieuze oplossing in het 'Klopjeswezen'. De 'klopjes' waren geen kloosterzusters noch begijnen. Ze waren meestal ongehuwd en leefden

in gemeenschap of bij hun familie. Ze verplichtten zichzelf tot bepaalde geestelijke oefeningen en stelden zich ten dienste van de clerus, vooral voor ziekenzorg en onderwijs. In de eerste helft van de zeventiende eeuw groeide hun aantal tot circa tweehonderd. Eén van hun bloeiende gemeenschappen was rond 1583 ontstaan te Haarlem. Deze vrouwen werden de 'maagden in Den Hoeck' genoemd, naar de stadswijk waar ze woonden. De stad Haarlem telde dan veertigduizend inwoners waarvan een vierde katholiek. Vooral in Haarlem werden veel pogingen ondernomen tot behoud van het katholieke geloof. Zo werden de gestorven leden van de congregatie herdacht met lijkredes of met een 'in memoriam' op een devotieprentje. Deze prentjes waren legio in omloop en denkkelijk is daar het 'doodsbeeldeken' ontstaan? Ook overleden priesters werden herdacht met een bidprentje om de herinnering aan zijn persoon levendig te houden. Met de hand geschreven prentjes, overwegend vóór 1730 te dateren, betreffen bijna uitsluitend geestelijke dochters en priesters. De gedrukte bidprentjes, die eveneens in die periode verschenen, gedenken ook leken en gewone gelovigen. Het blijft wel een open vraag in welke hoeveelheden deze prentjes verspreid werden. Vermoedelijk werden ze uitgedeeld aan medezusters en –broeders. Maar meer dan enkele tientallen stuks was dat zeker niet. Dat mag blijken uit een gedicht, aangetroffen op het prentje van mr. Dammer, overleden op 11 januari 1702. Daar geeft de auteur volgende bedenking:

Gij medemaegden die nog leeft
Wilt bij 't kleine prentje haer gedenken
Daerom kom ik het u schenken
Het is het inzicht waarom men het u geeft

Kerhofprentje

Als men aanneemt dat het bidprentje in de 'klopjes'wereld is ontstaan, moet men zeker veronderstellen dat deze klopjes ook voor de verspreiding verantwoordelijk waren. Er zijn echter weinig prentjes uit de laatste helft van de zeventiende eeuw en begin achttiende eeuw bewaard en bovendien werd de plaats van overlijden zelden vermeld. Als men dan toch wil lokaliseren, houdt men het best bij de provincie Holland, exacter nog bij

de katholiek gebleven centra in en rond Haarlem.

Deze toestand zou ingrijpend veranderen bij de opkomst van het gedrukte doodsprentje in of rond 1730 en wel te Amsterdam. Daar kan niet aan getwijfeld worden want tot circa 1790 zijn alle, op enkele uitzonderingen

na, van Amsterdamse oorsprong. Denkkelijk paste dit in het algemene cultuurbeleid van de stad Amsterdam. In de eerste helft van de zeventiende eeuw was men hier uiterst verdraagzaam tegenover roomsen en de betere standen in en rond Amsterdam bleven trouwens rooms-katholiek. In dit klimaat van verdraagzaamheid hebben vele kunstenaars hun stempel gedrukt op de cultuurbeleving. Denken we maar aan Vondel, Laurenz Spieghel, Adriaan van de Velde, Karel Dujardin, enz. Deze Amsterdamse kunstenaars hebben mee een klimaat van tolerantie gecreëerd. Bidden voor de overledenen en het verspreiden van bidprentjes konden er ongestoord gebeuren. Amsterdam was trouwens een centrum van uitgevers en drukkers en deze activiteiten werden niet gehinderd door een autoritair stadsbestuur. Onder de verdrukte katholieke minderheid waren deze bidprentjes een communicatiemiddel en bevorderden de samenhang. Zo behield Amsterdam voor lange tijd het monopolie van het gedrukte bidprentje. We moeten wel opmerken dat de onbedrukte prentjes stevast uit Antwerpen kwamen. Antwerpen bleef trouwens, ondanks alle verordeningen en plakaten, een centrum van kunst en cultuur.

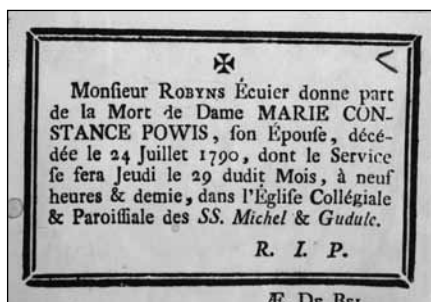
Aflaatprentje

Alleen de rijke burger en de adel konden zich de kunstzinnige prenten van die tijd veroorloven. De kostprijs werd bepaald door kleur, afmetingen, papiersoort of perkament en het loon dat de plaatsnijders aanrekenden. De perkamenten prentjes kosten een halve stuiver per stuk. Voor de betere of grotere prenten kon dat oplopen tot twee of meer stuivers per stuk. Papieren prenten waren goedkoper. Tijdens de laatste jaren van de zeventiende eeuw ver-

schenen de veel goedkopere papieren prentjes die de perkamenten tegen 1850 volledig zouden verdringen. Voor het grootste deel van de bevolking werden ze dan wel betaalbaar. Als na 1850 het mechanisch geproduceerde prentje verscheen, was dat de doodssteek voor de laatste perkamenten exemplaren. Tot daar betreffende de Noordelijke Nederlanden.

In het zuiden, in het huidige Vlaanderen, lagen de zaken wel wat anders. Niet alleen was er de taalproblematiek, waarbij de hoogste klassen zich vooral uitten in het Frans, maar bestond ook een sociale barrière. De afstand tussen de gewone man en de betere verfranse klasse is duidelijk af te lezen in de bidprentjes: dure en fraaie Franstalige exemplaren voor hun standgenoten en voor de gewone man banale Nederlandstalige zelfs qua tekstopzet. Ook dat wijzigde bij het begin van de massaproductie circa 1850. Dat dit de kwaliteit niet ten goede kwam, ligt voor de hand. In

Vlaanderen zijn de handschriftelijke exemplaren zo zeldzaam dat men mag besluiten dat het bidprentje wel bekend was maar dat het betere werk nog een ongewone luxe uitmaakte. Hierin haalde Vlaanderen nog geen tiende van de Nederlandse omzet. De prentjes die wij hier dan toch vinden, zijn overgewaaid uit Amsterdam.

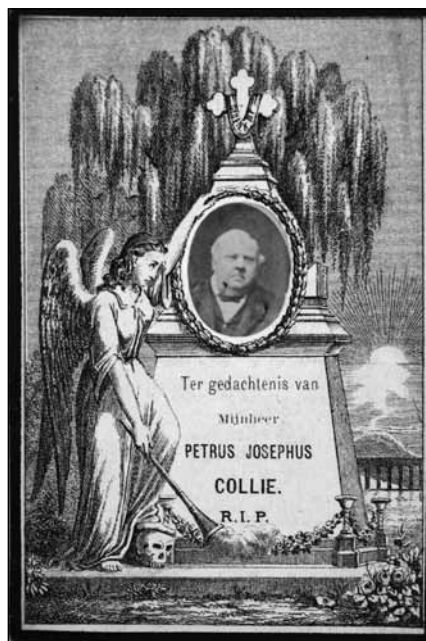
Pas in 1802, na het concordaat tussen de katholieke kerk en Napoleon, kon het bidprentje hier een vrije opmars beginnen. Na 1965 volgde een teruggang door onder andere nieuwe religieuze stromingen en geloofsafval. Dertig jaar lang bleef Antwerpen met prentjes in de twee landstalen het grootste centrum en werd gevolgd door Mechelen, Leuven, Kortrijk, Brussel, Maaseik, Gent en Oudenaarde. Hierop volgen de kleinere steden en de dorpen, die in de plaatselijke behoeften voorzagen. Het aantal Franstalige exemplaren, sinds 1830 met stijgende omzet, verminderde

naar gelang het bidprentje in ieders bereik kwam. Uitzondering dient gemaakt voor de regio op de taalgrens en sommige steden met een hardnekkige Franstalige kern zoals Antwerpen, Gent, Brugge en Brussel. In onze hoofdstad zal het bidprentje, zowel in het Nederlands als in het Frans, nooit echt gediijen. Na 1840 was er een sterke terugval voor de Antwerpse kopergravuurtjes en tien jaar later bleef er niets meer van over.

Parijs zal dan een eeuw de markt beheersen ondanks enkele verdienstelijke, plaatselijke producenten zoals het huis Hemelstoet (1857-1889) en de firma Van Loo (1853-1900), beide te Gent. Van deze laatste kan men in het begijnhofmuseum van Dendermonde twee ovale prenten van groot formaat bewonderen. Het betreft de gedachtenis aan Frederik Van der Brugghe³ (Gent 1804-1872), echtgenoot van Georgine de Naeyer (Gent 1815-1873). Verder in Brugge de firma Daveluy en de firma Sint-Augustinus met de gewilde neogotische prentjes. Tenslotte Antwerpen met talrijke uitgeverijen: Hendrik Leys, J.B.J. Vandennest, J.M. Topol, Van Os-De Wolf. De eigenaar van dit laatste bedrijf was de vader (Antwerpen 1847-1911) van kunstschilder Tony van Os en in de uitgeverijwereld nam hij een voorname plaats in. Naast uitgever en producent van prentjes en verkoper van

kerkboeken, rozenkransen, enz. in zijn winkel in de Borzestraat, werd hij ook de oprichter van de *Gazet van Antwerpen*. Verdere belangrijke uitgevers waren G. van Merlen, J. Ratincx en J.J. Contgen. In de twintigste eeuw werden de uitgevers te talrijk om hier nog behandeld te worden.

In Wallonië moet het bidprentje binnengekomen zijn langs Sint-Truiden of Aken. Rond 1830 zijn de eerste Waalse prentjes gedrukt te Aken of te Luik. Verviers volgde samen met Namen, daarna Doornik, later nog Waals-Brabant en Luxemburg als laatste. Maar nooit is het gebruik van het bidprentje er zo algemeen geworden als in Vlaanderen, tenzij langs de Vlaamse en Duitse taalgrenzen. In het eigenlijke Luikerland kende men wel een eigenaardigheid: daar herdacht men de overledenen met een prentje bij het eerste jaargetijde.

Portretprentje

Betreffende de ons omringende landen zien we dat de oudste Franstalige bidprentjes niet uit Frankrijk maar uit de Zuidelijke Nederlanden afkomstig zijn: één uit 1755 van aartsbisschop de Precipiano in handschrift en een gedrukt exemplaar uit hetzelfde jaar van generaal-majoor de Gibson. Ook in de Noordelijke Nederlanden verschenen Franstalige bidprentjes lang voordat ze in Frankrijk ingang vonden. Waarschijnlijk vond het

gebruik van bidprentjes ingang langs Kortrijk rond 1830 en duiken ze vooral op in Roubaix, Douai, Lille, Tourcoing en Dunkerque. Vreemd is de toestand in Parijs. Een eeuw lang was deze stad toonaangevend voor de prentenmarkt in binnen- en buitenland maar slechts in beperkte mate voor de plaatselijke markt. Parijs ontwikkelde zijn eigen stijl: de Saint-Sulpicestijl genoemd naar de stadswijk waar de voornaamste uitgeverijen hun vestiging hadden: Basset, Bouasse, Bourmand, Dopfer, Lebel, Letouille, Turgis, enz. Het verspreidingsgebied van deze conventionele, sentimentele afbeeldingen besloeg de hele katholieke wereld en dan voornamelijk België en Nederland. Omstreeks 1860 verschenen in Lille de eerste geslaagde lithoportretbidprentjes.

Na de eerste wereldoorlog kende het bidprentje een bloeiperiode door het groot aantal gesneuvelden. De eerste Duitstalige prentjes verschenen, niet in Duitsland zelf maar weer te Amsterdam. In Duitsland is het bidprentje vermoedelijk binnengekomen door de drukke handelsactiviteiten langs het Nederlandse grensgebied met Kleef. Van daaruit namen de andere katholieke regio (Westfalen, Rijnland, Beieren) deze gewoonte over. Uit-

zondering is Oostenrijk want daar was het bidprentje al een eeuw vroeger bekend. Het hof met keizerin Maria Theresia (1717-1780) was verzot op perkamenten devotieprentjes evenals de gedrukte en liefst nog deze in kleur. De keizerin liet er verscheidene inkleuren ter nagedachtenis aan haar bloedverwanten. Ze waren meestal gemaakt door bekende kunstenaars maar dat kon uiteraard het volksgebruik niet stimuleren. De bidprentjes voor het volk zouden pas een eeuw later ingang vinden.

Ook in Groot-Brittannië leerde men het bidprentje via de contacten met onze gewesten kennen. Talrijke jonge Engelsen bezochten Zuid-Nederlandse scholen. In Brugge was er een Engels vrouwenklooster en aan de Leuvense universiteit studeerden veel Engelse jongeren. In Bornem was er het Engels klooster, de huidige Sint-Bernardusabdij, waar van 1658 tot 1798 een Engels Dominicanencollege gevestigd was met vooral Engelstalige studenten. Als het om Engelsen gaat die in hun vaderland overleden zijn, vermelden de prentjes altijd een Vlaamse drukker: Beyaert-Defo Brugge, D. van Hee Roeselare, Petijt Brugge. Echte Engelse bidprentjes schijnen niet voor te komen. Of Ierland het gebruik overnam, is niet uit te maken. Het oudst gekende Engelstalige prentje is een invulprentje uit 1862 en vermeldt handgeschreven de naam en plaats van overlijden en de leeftijd. In Italië werden geen bidprentjes gedrukt. De meeste kwamen uit Amsterdam ten gerieve van de daar verblijvende Italiaanse families. Ook in Spanje duiken de bidprentjes vrij laat op, pas tussen 1870 en 1890, zowel in het Spaans als in het Baskisch en nagenoeg alleen voor geestelijken en welstellenden. In Noord-Amerika is de Zuid-Nederlandse invloed duidelijk merkbaar. Het is vrij zeker dat de bidprentjes in de V. S. werden binnengebracht door Vlaamse immigranten die zich meestal in Wisconsin, Illinois en Michigan vestigden. De verspreiding werd in de hand gewerkt door kloosterzusters en door Vlaamse en Nederlandse priesters die werkzaam waren als parochiepriesters of in het onderwijs of ziekenzorg maar wel vrijwel uitsluitend bij Vlamingen en Nederlanders. Dezelfde invloeden hebben ook de verspreiding in landen als Nederlands West-Indië, Angola, Canada en andere in de hand gewerkt. Vóór 1800 verschenen er weinig prentjes die speciaal voor dodenherdenking ontworpen waren. Meestal werden de gewoon in de handel te verkrijgen devotieprenten gebruikt. Deze waren bijna alle van Antwerpse herkomst.

Bij de bidprentjes onderscheidt men vijf soorten: knekelprentjes, kerkhofprentjes, aflaatprentjes, ars-moriendi-prentjes en portretbidprentjes. De knekelprentjes droegen afbeeldingen van doodshoofden, geraamten, enz. Voorstellingen van graftombes met of zonder bijfiguren ziet men op de kerkhofprentjes. De aflaatprentjes hebben afbeeldingen van een kruisbeeld met een aflaatgebed. Weinig opwekkend en van een lugubere smaak getuigend, waren de ars-moriendiprentjes maar zouden het langst standhouden. De portretprentjes zijn ons alle welbekend maar een prentje met enkel een afbeelding en een dankgebed is nog geen bidprentje. Een heel apart gegeven zijn de bidprenten uitgegeven op speelkaarten. De blanco zijde werd bedrukt met de persoonsgegevens van de overledene plus plaats en tijdstip van de uitvaart. Die kaart werd aan huis besteld en was een uitnodiging om de uitvaart bij te wonen. Deze kaarten waren in gebruik rond het einde van de achttiende eeuw en begin van de negentiende eeuw. Een zinnige verklaring werd daarvoor nooit gevonden. De meest gangbare

uitleg was een papiertekort, nochtans werd in die periode nooit papierschaarste gemeld. Als overschotten van drukkerijen werd ook geopperd maar daarvoor waren de kaarten te mooi afgewerkt en te druk verspreid. Iemand schreef zelfs dat men de vreugde van het kaartspel tegenover de droefheid voor de overledenen stelde. Maar dat klinkt allemaal nogal ongeloofwaardig. Een apart gegeven vormen de bidprentjes bij grote rampen zoals scheepsrampen. Een

goed voorbeeld hiervan is het prentje met foto van adelpst Victor Halsdorff, omgekomen in de Golf van Biskaje met het schoolschip Comte de Smet-De Naeyer in 1906. Op een bidprentje vinden we de afbeelding van de zes slachtoffers van het bombardement op Leuven van 12 mei 1944. Bij het vergaan van de vissersboot 0304 Laersmans in de Noordzee op 12 augustus 1943, kwamen reder Charles Germonpré en zeven matrozen om. Zo verwijzen de prentjes naar tragische gebeurtenissen en leveren op die manier een schat aan gegevens. Ook bidprentjes van gesneuvelden van zowel WO I als WO II werden met duizenden in omloop gebracht en waren een Europees fenomeen. Ze vroegen aandacht voor de gesneuvelden maar waren vooral een verheerlijking van de liefde voor het vaderland.

Wat zeker niet onvermeld mag blijven, zijn de afbeeldingen van Antwerpse kerken op bidprentjes, die volledig kaderen in de romantiserende geest van de jaren veertig tot zestig van de negentiende eeuw. Vierentwintig kerken werden uitgebeeld in zestig verschillende basisafbeeldingen. De eerste waren kopergravures en toonden de kerken van Sint-Fredegandus van Deurne en Sint-Willibrordus van Berchem en Antwerpen. Een twintigtal Antwerpse lithografen hebben één of meerdere prentjes met Antwerpse kerken uitgegeven. Het meest gekende is wel van Louise d'Orléans (1812-1850), uitgegeven door Jan Linning (1815-1895) met de voorstelling van de rouwkatafalk in de kathedraal van Antwerpen. Op de voorzijde staat het portret van de koningin, getekend door de bekende Brusselse lithograaf Joseph Schubert. Naast deze indrukwekkende reeks Antwerpse bidprentjes zijn er nog bekend uit dezelfde periode van de kerken van Zele, Oppem, Aalst en Ieper. Ook de kerk van Temse werd vereeuwigd op een prentje van Corneille Buysrogge (1798-1847), pastoor van Temse, uitgegeven door G. Jacquemaui uit Gent. Begrijpelijk is wel dat enkel de rijke burgerij en mensen van stand zich dat konden veroorloven. Sommigen wilden zo hun verkleefdheid aan hun geboorte- of woonplaats aantonen, voor andere was het dan weer een navolgen van hun standgenoten. Be-

denken we dat de trend zich had doorgezet we nu zouden beschikken over afbeeldingen van kleine monumenten, kerken en kapellen die nu verdwenen, verbouwd of zwaar gehavend zijn.

Over de hedendaagse prentjes kunnen we kort zijn. Enige kunstwaarde kan men ze zeker niet toekennen. Het is meer een officieel document geworden met de data van geboorte en overlijden en vermelding van de betrokken families, al dan niet met een foto op de voorzijde, een versje of in de meeste gevallen een weinig zeggende tekst.

Hiermee is zeker aangetoond dat de devotie- en bidprentjes een rijke geschiedenis achter zich hebben. Op vele momenten hebben zij de kunststromingen beïnvloed en zeker niet de minste kunstenaars, van plaatsnijders tot etsers, drukkers en nog zovele andere, hebben er hun leven aan gewijd. Het waren kunstenaars van alle pluimage en politieke overtuigingen die er gestalte hebben aan gegeven. Op te merken valt dat de kerk zich met die materie nooit heeft bemoeid. Ze is gegroeid tussen en door het volk en heeft eeuwenlang een hoge vlucht genomen tot ook dat verzonk in de alledaagsheid der dingen.

Eindnoten:

- ¹ Voor deze verhandeling heb ik ruim geput uit het werk *Bidprentjes in de Zuidelijke Nederlanden* door E. H. Karel van den Bergh (°Geel 1901-+Geel 1980) alsook uit *Vlaamse devotie en bidprentjes uit de 19^e eeuw*, H. Aertgeerts (°Koningshooikt 1929-+Lier 2009); verder uit *Vlaamse Stam*, jaargangen 1969-1970
- ² Afbeeldingen uit de prentenverzameling mevr. Michiels-Dewachter
- ³ In 1866 kocht hij het begijnhof voor 170.227 francs; zijn erfgenamen schonken in 1926 de twee- en veertig huisjes, de pastorie en de kerk aan de vzw Begijnhof van Dendermonde.

Oproep

Hopelijk hebt u genoten van de artikels in deze nieuwsbrief "Mededelingen 22" waarin talrijke nooit eerder gepubliceerde onderwerpen aan bod komen. Kosten noch moeite worden gespaard om telkens een verzorgde uitgave te brengen waarmee we onze leden willen verrassen. Als waardering voor het feit dat u in de voorbije jaren regelmatig een publicatie van onze vereniging hebt aangekocht, ontvangt U deze nieuwsbrief gratis. Het is onze manier om u als trouwe koper van onze publicaties te belonen. Zoals U echter zult merken kost deze nieuwsbrief 5,00 euro en zal aan die prijs ook in de boekhandel aangeboden worden. Als vereniging zonder winstoogmerk wordt het elk jaar moeilijker om deze door iedereen geap-

precieerde kwaliteit van onze publicaties te handhaven. Bovendien willen we de bezoekers van ons archief in Erfgoedhuis De Casteleyn op een professionele manier ontvangen en begeleiden. Ook hieruit ontstaan diverse kosten. Het verwerven van extra-inkomsten blijft dus een noodzaak voor onze vereniging. Ook u kunt de activiteiten van onze vereniging financieel steunen door vrijblijvend een gift over te maken op rekeningnummer 068-2009142-08. De Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant vzw is u zeer erkentelijk voor uw gift. Uw naam wordt opgenomen in de lijst van steunende leden die zal afgedrukt worden in "Mededelingen 23".

Verwacht in december 2011

Het Kasteel van Bornem

Duizend jaar Europese Geschiedenis.

Deel 2: Vanaf Pedro Coloma (1586) tot heden

In het najaar verschijnt het nieuwe Jaarboek 2011 van de Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant vzw. Dit jaarboek met als titel **Het Kasteel van Bornem. Duizend jaar Europese Geschiedenis. Deel 2: Vanaf Pedro Coloma (1586) tot heden** werd samengesteld door Filip Hooghe, Walter Verstraeten en Luc Rochtus. In dit tweede deel wordt de draad opgepikt in 1586, toen Pedro Coloma, een Spaanse edelman die in de Nederlanden terechtgekomen was met het leger van Alexander Farnese, het kasteel van Bornem blindelings tijdens het beleg van Neuss (nabij Keulen) kocht van zijn collega Alfons-Felix van Avalos, generaal van de lichte cavalerie. De nieuwe baron moest al gauw vaststellen dat zijn pas aangekocht kasteel een verwaarloosde ruïne was en de ganse streek zich na de godsdienstoorlogen in een erbarmelijke toestand verkeerde. De toenmalige gouverneur Capello omschreef het kasteel als een zwanennest. Coloma zal er dan ook alles aan doen om het kasteel naar eigen smaak in ere te herstellen en de plaatselijke economie in Bornem en omgeving te stimuleren door allerlei initiatieven. Hierbij speelde vooral zijn vrouw Jeanne L'Escuyer een niet te onderschatten rol, want haar echtgenoot was vaak buitenshuis mee met het leger van Farnese.

Wapenschild van Pedro Coloma op zijn grafsteen in de Krochtkapel te Bornem.
(Foto Walter Verstraeten)

Na de heropbouw en een tijdelijke bloei van Bornem onder Pedro Coloma, kreeg het Land van Bornem het opnieuw zwaar te verduren tijdens de opeenvolgende oorlogen van Lodewijk XIV gedurende de 17^e eeuw. Zelfs de meestertoren van het kasteel moest om strategische en esthetische redenen in 1689 wijken. Maar waar heeft men al die stenen naartoe

gebracht? De schitterende, tot nu toe ongekennde statieportretten van Pedro Coloma en zijn opvolgers zullen in dit nieuwe jaarboek eveneens tot hun recht komen. Kleurrijke panelen tonen ons hoe de Oude Schelde en het dagelijkse leven van de adellijke bewoners van het kasteel er uitzag midden 17de eeuw. Dit is ook dé eeuw waarin het honderd jaar aanslepende proces van de familie Coloma tegen de heren van Hingene, de latere hertogen d'Ursel, wordt beëindigd. Maar we krijgen ook inzicht in de intriges aan het hof en de soms schrijnende familievetes binnenshuis. In de 18de eeuw passeren de families Corswarem-Looz en de Marbais de revue. We zien de relatie tussen de hertog d'Ursel en de graaf van Bornem zienderogen verbeteren, op enkele jachtincidentjes na ...

Met de komst van de familie de Marnix in 1780 wordt een nieuw hoofdstuk aangevat. Heel wat vraagtekens over het kasteel van Bornem tijdens de woelige periode van de Franse Revolutie (1789), de Boerenkrijg en de Franse periode worden opgehelderd. Bijzondere aandacht gaat naar de niet te onderschatten rol van Charles Ghislain de Marnix bij de Slag van Waterloo en tijdens de Hollandse periode van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1815-1830). In zijn uitgebreide correspondentie beschrijft graaf Charles de Marnix o.m. in 1816 (sic!) ironisch welke kwaliteiten de 'Belgen' volgens hem hadden. In die periode vindt men reeds de kiemen van die nieuwe natiestaat België van 1830. Doorheen de 19e eeuw gaat de aandacht naar de politieke carrières van de verscheidene graven de Marnix, doch ook naar hun impact op de lokale economie in Bornem. De ontluikende oppositiestrijd tussen Bonten en Graven vanaf 1889 krijgt bijzondere belangstelling, net als de oplossing van de ingewikkelde erfeniskwestie in 1877 rond het kasteeldomein en de restauratie van het kasteel in 1890-95.

In de 20e eeuw gaat de aandacht vooral naar de rol die de opeenvolgende telgen van familie de Marnix de Sainte-Aldegonde op het kasteel van Bornem hebben gespeeld. In het bijzonder wordt gefocust op de impact van de huidige graaf John de Marnix de Sainte-Aldegonde en zijn echtgenote gravin Amélie d'Arschot Schoonhoven, die het kasteel in al zijn glorie herstelden en bewaren voor het nageslacht. Het ganse jaarboek zal voorzien zijn van talrijke illustraties in kleur, o.a. unieke familieportretten, schilderijen, oude kaarten, obiits (= memorieborden), etc. Het geheel is naar traditie onderbouwd door een stevige bewijsvoering in een overzichtelijk eindnotenapparaat. Kortom: het nieuwe jaarboek 2011 over het tweede deel van de geschiedenis van het kasteel van Bornem belooft een kleurrijk en boeiend werk te worden, dat u zeker zal bekoren.

Hoe dit nieuwe Jaarboek 2011 bekomen?

Het Kasteel van Bornem. Duizend jaar Europese Geschiedenis. Duizend jaar Europese Geschiedenis. Deel 2: Vanaf Pedro Coloma (1586) tot heden loopt eind 2011 van de pers. Dit nieuwe Jaarboek 2011 kan nu al besteld worden. De voorverkoopprijs bedraagt € 50,-. De bestelling is pas geldig na ontvangst van € 50,- op rekening 068-2009142-08 of IBAN BE63 0682 0091 4208 en BIC: GKCCBEBB op naam van Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant vzw, W. d'Urselstraat 5, 2880 Bornem met als mededeling "Naam & voornaam 1 x JB 2011 Kasteel

van Bornem". Boeken besteld door inwoners van de streek van Klein-Brabant krijgen het boek zonder extra kosten thuis bezorgd. Voor bestellingen buiten de streek wordt een extra verpakking- en verzendingskost aangerekend van € 10,- voor België en € 20,- voor de landen van de Europese Unie. Het boek is tevens vanaf half december 2011 afhaalbaar in Erfgoedhuis De Casteleyn tijdens de openingsuren. Bestellingen dienen uitsluitend aan het secretariaat gericht (zie onder).

Schilderij van luitenant-kolonel Charles Hamilton Smith, die diende in het leger van de Geallieerden in de strijd tegen Napoleon in 1814-1815 en een uitvoerige correspondentie onderhield met zijn vriend graaf Charles Ghislain de Marnix. In een brief van 22 november 1814 uit Londen aan graaf Charles de Marnix heeft de Engelsman het zelfs over "the Austrian Belgians" en "the Belgian army" (in 1814!). Charles Hamilton Smith was toen reeds bekend als uitgever van standaardwerken over de vestimentaire gebruiken in het Engelse leger en in het Engeland van de 7de tot de 16de eeuw. Cf. BORNEM. Kasteelarchief, Série 2, Carton 22, nr. 99; HAMILTON SMITH, C. Costume of England from the seventh to sixteenth century. Londen, 1811-1813; ID., Costume of the army of the British empire, designed by an officer of staff. Londen, 1812; BRUNET, J.C. Manuel du libraire et de l'amateur de livres, I. Parijs, 1842, 787. (Privé-archief L. Rochtus)

Voor inlichtingen en bestellingen:

Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant vzw • p/a Secretariaat VHKB • Dascottelei 14 Bus 6 • B-2100 Deurne (België)
GSM: 0478/911512 • E-mail: heemkunde_klein_brabant@skynet.be
http://users.skynet.be/heemkunde_kleinbrabant/ • www.erfgoedhuisdecasteleyn.be
www.verenigingvoorheemkundeinkleinbrabant.be